

TÜRK SİYASÎ TARİHİNDE ASKERÎ MÜDAHALELERE BİR ÖRNEK: DEMOKRAT PARTİLİLERE SİYASÎ HAKLARININ İADESİ MESELESİ VE 14-21 MAYIS 1969 BUHRANI

Erdal YILMAZ*

Özet

Demokrat Parti (DP)'nin 14 Mayıs 1950'de düzenlenen seçimleri kazanması ve tek başına iktidara gelmesiyle Türkiye'de çok partili hayata resmen geçilmiştir. DP'nin 27 Mayıs 1960'da Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen bir askerî darbe sonucunda devrilmesi hem Türkiye'de yerleştirilmeye çalışılan demokratik sistemin kesintiye uğramasına yol açmış hem de asker-sivil ilişkilerini etkileyerek sonraki müdahalelere kapı aralamıştır. Çalışmada, 27 Mayıs 1960'dan sonraki süreçte Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, Türk siyasetinde etkin bir rol oynama çabalarından bahsedilerek 1969 Mayıs'ında Demokrat Partililere siyasî haklarının geri verilmesi meselesinde meclisi ve yürütme organının başı olan Hükümeti etkileme faaliyeti incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye'de Asker-Sivil İlişkisi, 27 Mayıs 1960 Sonrası Türk Siyaseti, 14-21 Mayıs 1969 Buhranı.*

Abstract

AN EXAMPLE TO MILITARY INTERVENTIONS IN TURKISH POLITICAL HISTORY: THE ISSUE OF THE RESTORATION OF POLITICAL RIGHTS TO DEMOCRAT PARTY MEMBERS AND THE CRISIS OF 14-21 MAY 1969

Multi-party life in Turkey formally began as the Democrat Party (DP) won the elections held on May 14, 1950 and came to power alone. The overthrow of the DP on May 27, 1960 as a result of a military coup by the Turkish Armed Forces led to the interruption of the democratic system that was attempted to establish in

* Arş. Gör. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı.

E-mail: erdalyilmaz@trakya.edu.tr

Makalenin Geliş Tarihi: 05.06.2017

Makalenin Kabul Ediliş Tarihi: 30.10.2017

Turkey and also affected civil-military relations by paving the way for subsequent interventions. In this study, Turkish Armed Forces' efforts to play an active role in Turkish politics during the process after May 27, 1960 will be mentioned and besides, in the case of the issue of the restoration of political rights to DP members in May 1969, their activities to influence the parliament and government, which was the head of the executive organ will be examined.

Key Words: *Civil-Military Relations in Turkey, Turkish Politics After 27 May 1960, The Crisis of 14-21 May 1969.*

Giriş

Modernleşmekte olan birçok ülkede ordunun sık sık siyasal yaşama karıştığı, hükümetlerin icraatlarını yönlendirdiği ve kimi zaman da bizzat müdahalede bulunduğu gözlemlenmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri de biri 1960 diğeri 1980 olmak üzere yönetime fiilen iki defa el koymakla birlikte yönetimde kendisini belirli tarihlerde çeşitli şekillerde hissettirmiştir. Bu durum Türkiye’de demokrasinin yerleşmesi adına olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Ancak ordu her defasında, nihai karar merciinin halkoyuyla seçilmiş meclisin ve bu yolla işbaşına gelen hükümetlerin tasarrufunda olduğunu belirterek kışlasına çekilmiştir. Böylelikle Türk ordusu, kendi imajını ve halkın demokrasiye olan inancını sarsmamaya dikkat etmeye çalışmış olsa da bu konuda pek başarılı olamamıştır. 27 Mayıs 1960’tan başlamak üzere her on yılda bir gerçekleşen askerî müdahalelerin kalıcı çözümler getirmediği, Türkiye’nin sorunlarına çare bulamadığı başta askerler olmak üzere herkes tarafından anlaşılmıştır.

Askerî müdahale, darbe, muhtıra veya hangi adla adlandırılırsa adlandırılırsın antidemokratik bir girişimdir. Bu süreçlerin yaşanmasında, sürecin bilfiil mimarı olan askerî güçlerin, toplumsal, politik veya ekonomik bir krizde, siyasî güçlerin yetersizliğini sebep göstererek ya da kendi ideolojik yaklaşımını refere ederek kendini problem çözme mercii olarak görmesi yatmaktadır. Hiç şüphesiz bu yaklaşım tarzı meşruiyetini millet iradesinden almamakla birlikte Türk siyasî hayatının en önemli sorunu olarak günümüzde dahi güncelliğini hissettirmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde, ordunun Türkiye’deki en eski toplumsal kurum olduğu, hatta modernleşme öncesinden kalan tek kurum olduğu kabul edilmektedir. Orta Asya Türk mirası, İslam dini, Osmanlı

İmparatorluğu ve Cumhuriyet deneyimleri ordunun özünü ve geleneklerini şekillendirmiştir¹. Türkiye'nin selefi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ordu devlet işlerinde önemli bir rol oynamış, bu nedenle Osmanlı devlet kurumları uzun süre "askerî" olarak anılmıştır. Klasik dönem olarak adlandırılan XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın sonuna kadar süren dönemde devlet, ordu, sivil bürokrasi ve dini kurumdan oluşan bir yapı tarafından yönetilmiştir. Batılılaşma çabaları XIX. yüzyılda önce orduda başlamış ve ordu Batılılaşmada birincil rol oynamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları olan Mustafa Kemal Atatürk ve ondan sonra gelen İsmet İnönü de asker kökenli idi. Tek parti dönemi olarak kabul edilen 1923-1950 yılları arasında ordu, her ne kadar sivil hükümetin denetimi altında olsa da laik cumhuriyetin güvencesi olarak düşünülmüştür².

1950-60 arası Türk siyasal hayatı, hükümetlerin serbest seçimle iş başına geldiği, mecliste muhalefet partilerinin yer aldığı ve hükümetlerin icraatlarının sorgulandığı dönem olması dikkate alındığında Türkiye'de demokrasinin yerleşmesi ve gelişmesi adına önemli bir devredir. Ancak meşruiyetini millet iradesinden alan Demokrat Parti, meclis içerisinde ve dışında bulunan muhalif kesimlere özellikle iktidarının son dönemlerinde çeşitli baskılar uygulayarak Türkiye'de antidemokratik bir ortamın oluşmasına neden olmuştur. 50'li yılların sonu Türkiye'de siyasî sorunların yanı sıra ekonomik sıkıntıların da açığa çıktığı yıllardır. Tüm bu buhranlı şartlar içerisinde siyaseten çözüm yolu kalmadığı düşüncesiyle Türk Silahlı Kuvvetleri içerisinde örgütlenen bir grup subay 27 Mayıs 1960'ta askerî bir müdahale ile Türk siyasal yaşamını kesintiye uğratmıştır. Çalışmada, 27 Mayıs sonrası yeniden şekillenen Türk siyasetinde, bugüne kadar hakkında çok az bilginin mevcut olduğu bir hadiseden bahsedilecek; eski Demokrat Partililerin siyasî yasaklarının kaldırılması için 1969 Mayısında Adalet Partisi'nin meclise sunduğu anayasa değişikliği ve sonrasında ordunun bu değişikliği engelleme çabaları incelenecektir. Dönemin başına bütün ayrıntılarıyla yansıyan gelişmeler, hadiselere tanıklık eden politikacıların hatıraları, meclis zabıtları

¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 313.

² Metin Heper, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, Çev. Kadriye Göksel, İstanbul, Doğan Kitap Yayıncılık, 2011, s. 281.

ve araştırma eserler bağlamında aktarılacaktır. Araştırmanın, Türkiye’de kök salması için epey çaba sarf edilen demokrasiye bir katkı sağlaması temenni edilmektedir.

1. 27 Mayıs Sonrası Türk Siyasetinde İktidar-Muhalefet-Ordu İlişkisi

27 Mayıs 1960’da gerçekleşen askerî müdahale ile Türkiye’de halkın doğrudan seçtiği ilk hükümet olan Demokrat Parti iktidardan indirilmiş ve ülke iktidarın sivillere devredildiği Kasım 1961’e kadar ordu mensuplarının yer aldığı yasama ve yürütme yetkilerine sahip Millî Birlik Komitesi tarafından yönetilmiştir. Bu durum, Cumhuriyet’in ilk günlerinden itibaren temel bir ilke olarak kabul edilen ordunun siyasete müdahalede bulunmamasına ve siyasal tarafsızlığına³ son vermiştir. Darbe, Silahlı Kuvvetlerin demokrasiyi kurtarmak adına faydalanabileceği tek çare olduğu gerekçesiyle meşrulaştırılmış, bir diğer gerekçe ise Atatürk inkılaplarının korunması ile devletin onuru ve prestijinin yeniden sağlanması olarak sunulmuştur⁴. Darbenin akabinde ordu demokrasiyi yeniden tesis etmek adına bir takım icraatlarda bulunmuş, basın özgürlüğü sağlanarak Demokrat Parti döneminde tutuklanan siyasî mahkûmlar serbest bırakılmış, demokrasinin ayakta kalmasını sağlayacak kurumların ve dengeleyici mekanizmaların yer aldığı yeni bir anayasa hazırlanması için bir komisyon oluşturulmuştur⁵.

³ Cumhuriyetin ilanından sonra iktidar-muhalefet ilişkilerinde ordu mensupları önemli bir rol oynamıştır. İlk meclisteki muhalefetin yerini Millî Mücadele’nin önde gelen paşaları almış, Mustafa Kemal Paşa’nın nüfuzuna en ciddi meydan okuma yakın arkadaşları olan bu kişilerden gelmiştir. Böylelikle ordu, taraflar için siyasî mücadelenin merkezi haline gelmiştir. Muhalefetin ordu mensuplarını kazanmak ve denetlemek istemelerine karşılık Mustafa Kemal Paşa ve onu destekleyenler, ordunun siyasetten arındırılmasını düşünmüşlerdir. Orduda yapılan tasfiyeler ve ordu komutanlarının politikadan uzaklaştırılması siyasetin sivilleşmesi için atılan önemli bir adımdır. Ayrıca yine bu amaçla yapılan diğer önemli faaliyetler arasında 1924 Anayasası ile başkomutanlığın düzenlenmesi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti’nin riyasete dönüştürülerek hükümetin dışında bırakılması ve Âli Askerî Şura Kanunu gösterilebilir. Bkz.: Oya Çiftçi, “Ordu-Siyaset İlişkileri: 1920-1938”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 39, Sayı: 4, (Aralık 2006), s. 32.

⁴ 27 Mayıs 1960 sabahı Ankara Radyosu’ndan Kurmay Albay Alparslan Türkeş’in okuduğu darbe bildirisinin tam metni için Bkz.: Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997, s. 201-202.

⁵ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 21. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 352-353; Kemal H. Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, 4. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 111-112.

İstanbul Üniversitesi Rektörü Profesör Dr. Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında oluşturulan komisyon ile çoğunluğu CHP taraftarlarının hakîm olduğu Kurucu Meclis⁶, yeni bir anayasa ve nispi temsili güvence altına alan bir seçim yasası hazırladılar. Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasası 9 Temmuz 1961'de referanduma sunuldu ve %60 oranında kabul oyu alarak yürürlüğe girdi. Önceki anayasadan önemli ölçüde farklı olan 1961 Anayasası iki meclisli bir sistem getiriyor, dört yılda bir seçilen 450 üyeden oluşan Millet Meclisi ile 150 üyenin yer aldığı Senato, Büyük Millet Meclisi'ni oluşturuyordu. Her yedi yılda bir Büyük Millet Meclisi tarafından ve kendi üyeleri arasından üçte iki çoğunlukla Cumhurbaşkanı seçiliyordu. Meclise karşı sorumlu olacak kabineyi oluşturması için Cumhurbaşkanı da Başbakanı atıyordu. Yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemek için bir Anayasa Mahkemesi kurulmuş, ayrıca ordunun yüksek komuta kademesinin hükümette bir rol alabilmesinin önünü açacak olan Milli Güvenlik Kurulu da oluşturulmuştur. Bu kurula, Cumhurbaşkanı başkanlığındaki bakanlar, Genelkurmay Başkanı ve üst düzey komutanlar katılmakta idi. Bu kurulun görevi ulusal güvenlikle ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonunda hükümete yardımcı olmaktı. Ancak Feroz Ahmad'ın deyişiyle *“milli güvenlik öylesine geniş ve her şeyi kapsayan bir kavramdı ki, paşaların kabinenin önüne getirilen hemen her konuda söyleyecek bir şeyi vardı”*. Mart 1962'de MGK'nin yetki ve nüfuzu, hükümetin çalışmalarına müdahale edecek bir organ haline gelmesini sağlayacak bir kanun tasarısıyla arttırılmıştır⁷.

⁶ Kurucu Meclis, yeni Anayasanın ülkedeki daha geniş siyasî güç ve baskı gruplarının görüş ve temsiline dayanması düşüncesiyle MBK tarafından, 13 Aralık 1960 tarihinde yayınlanan 157 numaralı kanunla oluşturulmuştur. Kurucu Meclis, bir yanda değişik kesimleri temsil eden 272 üyeli Temsilciler Meclisi (kapatılan DP'lilerin yer almadığı bu meclisin üyelerinden 10'u devlet başkanı, 18'i MBK tarafından seçilmiştir. CHP'DEN 49, CKMP'den 25 temsilci katılmıştır. Ayrıca barolardan 6, basından 12, Eski Muharipler Birliği'nden 2, esnaf kuruluşlarından 6, gençlik kuruluşlarından 1, işçi sendikalarından 6, meslek odalarından 10, öğretmen kuruluşlarından 6, üniversitelerden 12, yargı organlarından 12 üye seçilmiş ve bakanlar da bu meclisin doğal üyesi kabul edilmiştir) ve bir yanında da 23 üyeli MBK olmak üzere iki meclisten oluşuyordu. Hazırlanan Anayasa tasarısı her iki meclis tarafından ayrı ayrı kabul edilmesi gerekmektedir. Temsilciler meclisi oluşturulurken Demokrat Partililerin üye olarak kabul edilmemesi ve dönemin siyasî koşulları göz önünde bulundurulduğunda bu meclis CHP'lilerin çoğunlukta olduğu bir kurul haline gelmiştir. Bkz.: Şükrü Karatepe, **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme**, 2. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 221-223.

⁷ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları,

Ordunun siyasette söz sahibi olması Millî Birlik Komitesi üyelerinin daimî senato üyeleri sıfatıyla mecliste kalmaları ve ayrıca bu üyelerin Cumhuriyet Senatosu'nun atamayla görev alan on beş üyesinin atanması sırasında kontrolünü korumasıyla da mümkün olmuştur. Ayrıca ordu, 1961-1965 arası oluşturulan koalisyon hükümetlerinin birleşimini belirlemek ve kendi çıkarları gözetilmediği takdirde işbaşındaki hükümetleri müdahalelerle tehdit etmek suretiyle 1960'lı yıllar süresince parlamenter politikada aktif bir rol oynamıştır⁸.

Bunun ilk örneği 15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerin akabinde meydana gelmiştir. Seçimlerde, Demokrat Parti'nin mirasçısı olduklarını beyan eden iki parti, Adalet Partisi⁹ %34.8 ve Yeni Türkiye

2012, s. 153-157; Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 8. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 410-411; Zürcher, a.g.e., s. 357-358.

⁸ Tim Jacoby, **Sosyal İktidar ve Türk Devleti**, Çev. Devrim Evcı, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2010, s. 226-227.

⁹ 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi öncesi 3. Ordu Komutanı iken müdahaleden sonra Genelkurmay Başkanlığı'na getirilmiş ve 2 Ağustos 1960'da gerçekleştirilen büyük tasfiyede ordudan emekli edilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın 31 Ocak 1961'de Türkiye Adalet Partisi'ni kuracağı gazetelerde yer almıştır. Başlangıçta basına ismi "Türkiye Adalet Partisi" olarak yansıyan girişimin, Adalet Partisi olarak netleştiği "Adalet Partisi'nin Gaye ve Prensipleri" haberi ile açıklanmıştır. Buna göre; parti kendisini prensip ve ideal partisi olarak tanımlıyor, dürüst bir politika izleyeceğini, oy avcılığı yapmayacağını açıklıyordu. Devletçiliğe özel teşebbüsün bittiği durumlarda ve gerekli görülmesi halinde yönelebileceğini vurguluyordu. Ayrıca nizamnamede, din ve mezhep özgürlüğüne ve ibadet serbestliğine önem veren bir laiklik yorumu da yapılmıştır. 11 Şubat 1961'de Ankara Valiliğine kuruluş dilekçesinin verilmesiyle parti resmen kurulmuş ve resmî bir kimlik kazanmıştı. Parti'nin kurucuları arasında Ragıp Gümüşpala, Kurmay Albay Şinasi Osma, Ethem Memencioğlu, General Necmi Öktem, Tahsin Demiray gibi isimler vardı. Demokrat Parti'den boşalan siyasî alanı doldurmayı hedefleyen partinin karşısında rakipleri olarak sağ görüşlü Yeni Türkiye Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi kurulmuştu. Kuruluş ve örgütlenme döneminde eski Demokrat Partililerle yakın ilişki içinde oldukları izlenimini yaratmamaya dikkat çeken AP, 1961 yazından itibaren seçim çalışmaları sırasında eski DP'ye yakın olmuş olan parti militanlarını devşirmişti. Her ne kadar DP'nin devamı olacağı konusunda net bir tavır belirtmekten kaçınılsa da Parti'de siyasal çizgisi olarak DP'nin mirası gözleniyordu. Her iki partinin de siyasal tarz olarak benzer yönleri vardı. Hem DP hem de AP, toplumsal ve siyasî denetimin asker ve bürokratik seçkinlerin elinde olmasına karşı idiler. Her iki parti de yerel talepleri karşılamaya hazır bir görünüm ve program sunmakta, dolayısıyla bu tavır her ikisinin de örgütsel başarılarını arttırmakta idi. Bir diğer önemli benzerlik ise; her iki partinin doktriner bir ideolojik-siyasî çizgiyi inşa etmekten çok pragmatik politikalara yönelmesidir. Son olarak her iki parti de "millî irade" ve "vatandaş" gibi kavramları kullanarak tepeden modernleşme anlayışına karşı çıkan bir tavır sergilemişlerdir. Bu tutum her ikisinin de seçim zaferlerinde etkili olmuştur. Bkz.: Filiz Demirci Güler, **Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay: Adalet Partisi**, Ankara, TODAİE Yayınları, 2003, s. 55-59.

Partisi¹⁰ %13.7 oranında oy almıştır. CHP %36.3 ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi¹¹ ise %14 oranında oy almıştır. 27 Mayıs 1960 darbesi ile düşürülen, parti teşkilatları kapatılan, yöneticileri idam dâhil olmak üzere çok ağır cezalara çarptırılan DP, yeni adlar altında dahi olsa toplamda %48,5 gibi yüksek bir oy oranıyla yine de Türkiye'nin en büyük partisi olarak siyasette boy göstermiştir. Nispi temsil usulüne göre yapılan seçimlerde Millet Meclisi'nde partilerin sandalye sayısı da CHP 173, AP 156, YTP 64, CKMP 54 şeklinde belirmiştir. Bu sonuçlar, Türkiye'de çok partili düzenin ikinci aşamasının çok çetin koşullar altında gerçekleşeceğini göstermiştir¹².

Yeni anayasanın kabul edilmesi, genel seçimlerin yapılması ve parlamentonun açılmasıyla MBK'nin görevi hukuken sona ermişti. Fakat seçimlerden istedikleri sonucu almadığı kanısında olan ordu içinde kimi subaylar siyasî faaliyetlerine devam etmiştir. Bu askerler, hükümetin mutlaka CHP tarafından kurulmasını istiyorlardı. Aksi takdirde yönetimi sivillere bırakmayacakları aşikârdı. 21 Ekim 1961'de İstanbul'da Harp Akademisi'nde toplantı yapan 10 general ve 28 albay, kendi aralarında bir protokol imzalayarak "*iktidar milletin hakiki temsilcilerine verilmediği takdirde, siyasî partileri feshederek iktidarı fiilen ele alacaklarını*" bildirdiler. Bu askerlerin "*milletin hakiki temsilcisi*" ile kastettikleri CHP idi¹³.

¹⁰ 27 Mayıs sonrası Demokrat Parti'nin kapatılmasıyla Türk siyasetinde doğan boşluğu doldurmak üzere 13 Şubat 1961'de kurulmuştur. İlk genel başkanı Ekrem Alican olmuştur. Siyasal kadrosu geçmişte Bayar-Menderes çizgisine karşı çıkan eski DP'lilerden oluşmaktadır. 1973'te siyasal yaşamdan çekilen parti, 1965 ve 1969 seçimlerinde % 3.7 ve % 2.2 oranında oy alabilmiştir. Bkz.: Der: Mete Kaan Kaynar, **Cumhuriyet Dönemi Siyasî Partileri**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 131-133.

¹¹ Cumhuriyetçi Millet Partisi ve Köylü Partisi'nin 16 Ekim 1958'te birleşmesiyle meydana gelen parti 1961 seçimlerinde en çok oy alan üçüncü parti olmuştur. 1965 seçimlerine de aynı isimle katılan parti daha sonra Milliyetçi Hareket Partisi olarak siyasî yaşamına devam etmiştir. Bkz.: Der.: Kaynar, **a.g.e.**, s. 100-103.

¹² Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der.: İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, 3. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 1998, s. 139. Feroz Ahmad, CKMP'ni CHP'den daha çok yeni-demokratlara yakın olduğunu, toplamda %60'ı geçen bir oy oranının, içeride ve dışarıda Menderes'in bir zaferi ve 27 Mayıs rejimine karşı bir kınama olarak algılandığı belirtmiştir. Böylesi bir ortamda da Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kışlasına geri çekilerek olayların gidişatını izlemesinin imkânsız olduğu tespitini yapmıştır. Bkz.: Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Çev. Ahmet Fethi, 5. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 2015, s. 182.

¹³ Karatepe, **a.g.e.**, s. 232-233.

Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'dan destek almayan bu askerî harekete CHP Genel Başkanı da kesinlikle karşı duracağını belirtti. Protokolü imzalayanlar tutarlı bir program ve ideolojiden yoksundular¹⁴. Ancak imzacılar arasında Türkiye'nin en güçlü ordusu olan Birinci Ordu'nun komutanı Cemal Tural'ın da bulunması tehlikenin ciddiyetini gösteriyordu. İsmet İnönü, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ı da yanına alarak ordu içinden gelen bu tehdidi savuşturacak, sivil yönetimi kurtaracak bir uzlaşma formülü bulmayı başarmıştır. 24 Ekim 1961'de Çankaya Köşkü'nde Devlet Başkanı Cemal Gürsel başkanlığında, komutanlar ve parti liderleri bir toplantı yaptılar. Bu toplantının sonucunda ortaya çıkan ve bütün parti liderlerinin imzaladığı formüle göre, siyasî partiler Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesine karşı olmayacak, Ağustos 1960'da ordudan tasfiye edilen subaylar¹⁵ görevlerine dönmeyecek, eski DP'liler için de hemen bir af kanunu çıkarılmayacak ve İnönü'nün de ilk sivil Başbakan olarak hükümeti kurmasına razı olacaklardı. Bu şartların kabulüyle darbe tehlikesi atlatılabilmiş ve sivil yönetime geçilebilmiştir¹⁶.

21 Ekim askerî müdahale tehdidinin savuşturulmasından sonra bile sivil yönetimin yerleşebilmesi için bir takım önemli sarsıntılar atlatılmıştır. TBMM açıldıktan, MBK Başkanı Cemal Gürsel "*başka bir seçenek tanımayan bir seçimle*" Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, 10 Kasım 1961'de İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı tarafından yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. 20 Kasım'da Birinci İnönü Hükümeti, koltukların yarı yarıya paylaşıldığı bir CHP-AP koalisyonu şeklinde oluşturulmuştur. Türk siyasal yaşamının bu iki büyük partisinin oluşturduğu koalisyonun ömrünün, öteden beri aralarında olan çekişme nedeniyle uzun süreli olamayacağı açıktı. Askerî baskıyla böyle bir hükümetin kurulmasının altında yatan başlıca neden, bir süre önce bir iç savaşın düşman tarafları olmalarına ramak kalmış iki siyasal cephe arasında bir yakınlaşma yaratmaktı. Ancak zoraki olarak kurulan bu hükümet tüm gücünü kendini devam ettirme çabasına harcayarak ülkeye önemli bir hizmet getirememiştir. So-

¹⁴ Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1976, s. 176; Zürcher, *a.g.e.*, s. 362.

¹⁵ 20 Ağustos 1960'ta Milli Birlik Komitesi 7.000'e yakın subayı emekliye ayırmıştır. Bu tasfiye, Türk Silahlı Kuvvetleri'nde yapılan ve o güne kadar eş görülmemiş bir tasfiye işlemidir. Bkz.: Çetin Yetkin, *Türkiye'de Askerî Darbeler ve Amerika*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1995, s. 26.

¹⁶ *A.e.*, s. 140.

nuç olarak; ordunun kaygılarını dindirmek için oluşturulan bu sunî hükümetin kamuoyunda neden olduğu genel hoşnutsuzluk, ordu içindeki darbe heveslisi grupların yeni maceralara atılmasına neden oldu. 21-22 Şubat 1962 gecesi Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir önderliğinde bir grup subay hükümete isyan etti. Bu yeni tehdit karşısında da yine İsmet İnönü devreye girip isyancılarla pazarlık yaparak ortamı sakinleştirmeyi başardı. İsyancılar, işledikleri suçtan dolayı affedilmeleri ve emekliye sevk edilmeleri koşuluyla eylemlerinden vazgeçtiler. İsyancıların affı ile ilgili yasa tasarısının görüşülmesi esnasında AP'liler, eski DP'lileri de kapsayacak şekilde genişletilmedikçe 22 Şubat isyancıları için bir af çıkarılmasına karşı çıkıyorlardı. AP'lileri bu düşüncesinden vazgeçirmek için, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay birtakım baskılara girişmişti. İlk hükümet deneyiminde açık bir şekilde görülüyordu ki; sivil hükümetin yaşatılabilmesi ordunun siyasete daha da karıştırılması şeklinde gerçekleşiyordu. Bu baskının ardından 5 Mart 1962'de çıkartılan bir yasa ile 27 Mayıs'ın eleştirilmesi ve eski DP yönetiminin övülmesi yasaklandı. Yaşanan tüm bu anlaşmazlıklar gösteriyordu ki CHP-AP koalisyonu sivil yönetimi yerleştirme açısından başarılı bir çözüm olarak görünmüyordu. Diğer gelişmelerin de eklenmesiyle hükümet artık iş yapamaz duruma gelmişti. Bunun üzerine İsmet İnönü 30 Mayıs 1962'de istifa etti¹⁷.

27 Mayıs Darbesi'nin ardından, bir buçuk yıla yakın süren askerî yönetim, sonrasında 1961 Anayasası'nın kabul edilmesi, seçimlerin yapılması, meclisin açılması, ilk sivil hükümetin göreve başlaması ve icraatları zamanında görülmektedir ki; Türk Silahlı Kuvvetleri, Türk siyasetinin içine iyice yerleşmiştir. Ayrıca kendileri de emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleşmeyen 27 Mayıs Müdahalesi sonrası ordu içerisinde kimi hizipler –Talat Aydemir olayında görüldüğü üzere¹⁸- belirmiş ve istedikleri zaman siyasete müdahale etme yetkisine sahip olabilecekleri düşüncesine kapılmışlardır. Bu

¹⁷ Eroğul, **a.g.e.**, s. 140-141.

¹⁸ Talat Aydemir ve arkadaşları başarıya ulaşamayan ilk darbe girişiminin ardından 20 Mayıs 1962'de ikinci bir darbe girişiminde daha bulunmuşlardır. Başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimin ardından darbeciler yargılanarak cezalandırıldılar. Talat Aydemir ve altı isim ölüm cezasına çarptırılırken, Aydemir ve Fethi Gürcan'ın cezası infaz edildi. Ayrıca 100'den fazla subay da cezalandırılarak ordudan uzaklaştırılmış ve Harp Okulu'nda okuyan bütün öğrencilerin okulla ilişkileri kesilmiştir. Kimi öğrenciler ise çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar. Bkz.: Karatepe, **a.g.e.**, s. 234.

yaklaşım tarzı 1960'lar Türkiye'sine damgasını vurmuştur. Bu durum en eski zamanlardan beri Türk ordusunun en önemli özelliği olan emir-komuta zinciri içerisinde hareket sağlanması şeklindeki düzeni de bozmuştur. 1960'lar Türkiye'si aynı zamanda ordu içerisindeki hiyerarşik yapının tekrardan sağlanması çabalarının da yaşandığı bir dönemdir. 27 Mayıs sonrası askerî ve siyasî gelişmelerin genel görünümü bu şekildedir.

Birinci İnönü Hükümeti'nin dağılmasının ardından 1965'te AP'nin tek başına iktidara geldiği ve ülkede tekrardan siyasî istikrarın sağlanabildiği zamana kadar üç koalisyon hükümeti daha kurulmuştur. İlk koalisyon yine ordunun zorlaması ile oluşturulmuştur. 19 Haziran 1962'de İsmet İnönü, Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay'ın görüş ve desteğini almış, bir gün sonra da koalisyonu oluşturacak diğer iki partinin liderleri ile bir görüşme yapmış ve basına üç partili bir koalisyonun oluşturulacağı haberi duyurulmuştur. 24 Haziran'da CHP, YTP ve CKMP liderleri ve bağımsızlar adına Necmi Öktem, bir protokol imzalamış ve ertesi günü İsmet İnönü, İkinci Koalisyon Hükümetini ilan etmiştir. Bu hükümetin yürütmeye olduğu esnada da görüldü ki; ordu yine bütünüyle politikayla iç içeydi. Türk siyasetini sıkıntıya sokan soru, asker-sivil ayrılmasının nasıl sağlanacağıydı. Tecrübeli politikacı İsmet İnönü'nün bu konuda yanıtı "*hükümeti ve anayasal düzeni pürüzsüz işletmek, meclisin mutlak üstünlüğünü ve itibarını tesis etmek ve orduyu tahrik etmesi muhtemel faaliyetlere son vermek*" şeklinde idi¹⁹.

Türk Silahlı Kuvvetleri ile siyasetçiler arasında gerginliğin bir türlü yumuşamamasında İsmet İnönü'nün yukarıdaki tespitleri oldukça önemliydi. İkinci koalisyon hükümetine katılmayarak muhalefet safında kalan AP'liler, eski DP'lilere genel af sağlanması konusunda açıklamalar yapıyor, Adnan Menderes'in idamının yıl dönümü olan 17 Eylül 1962'de gösteriler düzenliyorlardı. Bu gelişmeler, ordu içinde kimi hiziplerin tahrik olmasına neden oluyordu. Kendilerini "Milli Devrim Ordusu" ve "Kuvayı Milliye" şeklinde niteleyen ordu içindeki bu gruplar, Ankara ve İstanbul'da "*gericilere devrim geldiğinde kaçacak delik bulamayacakları uyarısında bulunan*" bildiriler dağıtıyorlardı²⁰. Bu olaylardan kısa bir zaman sonra,

¹⁹ Ahmad, a.g.e., s. 188.

²⁰ A.e., s. 188-189.

hükümet, hala en temel ve duygusal bir konu olan genel af konusunda siyasî cepheyi yatıştırarak bir adım attı. 6 Aralık 1962 tarihinde yayınlanan 78 sayılı kanunla kısmî af çıkarılmış, DP'li milletvekillerinden bir kısmı hapishanelerden tahliye olmuştur²¹. Celal Bayar ise 23 Mart 1963'te tutuklu olarak bulunduğu Kayseri Cezaevi'nden koşullu olarak serbest bırakıldı. Ankara'ya gelen Bayar'ı büyük bir kalabalık karşıladı. Bu durumu devrime karşı bir protesto olarak gören ve kendilerini "Kemalist Türkiye'nin Muhafızları" olarak isimlendiren gençler, AP binalarına saldırdılar. Bu olayların üzerine Milli Güvenlik Kurulu, Bayar'ın hükümetin belirleyeceği bir yerde ikamet etmesine ve asayişin sağlanması için bir takım önlemler alınmasına karar verdi²².

Ülkede henüz demokratik rejimin ve sükûnetin tam anlamıyla yerleşmediği, ordu ve siyasî partilerin kendi içerisinde ve diğer aktörlere karşı güven duygusunun oluşmadığı bir sırada Kasım 1963'te yerel seçimler yapılmıştır. Seçim sonuçları AP'nin ilerlediğini diğer küçük partilerin ise gerilediğini göstermiştir. Bu durum, CHP'nin koalisyon ortağı olan bu partileri hükümetten çekilmeye itmiştir. Sonuç olarak 2 Aralık 1963'te İsmet İnönü bir kez daha istifa etmek zorunda kalmıştır²³.

Tüm bu bunalımlara rağmen sivil yönetim bakımından ilerleme olarak yorumlanabilecek adımlar da atılmıştır. Yeni hükümeti kurma görevi AP'nin lideri Ragıp Gümüşpala'ya verilmiştir. Bu, ordu hiyerarşisinin artık belli bir çoğulculuğa izin verecek kadar kendi gücünden emin hale geldiğinin işaretidir. Ancak bu deneme akim kalmış ve yeni kabineyi kurmak yine İnönü'ye kalmıştır. Üçüncü

²¹ Süleyman Demirel, **Bir İhtilâl Tasarrufu Nasıl Çözüldü?**, Ankara, Doğru Yol Partisi Basın ve Propaganda Başkanlığı, 1989, s. 6-7.

²² Ahmad, **a.g.e.**, s. 188-190. Bu karar üzerine Celal Bayar 28 Mart'ta tedavi gördüğü Ankara Hastanesi'nde gözetim altına alındı. Hastanede altı ay gözetim altında tutulan Bayar, Kayseri Cezaevine tekrardan nakledilmişti. 8 Kasım 1964'te altı ay bir süreyle tahliye edilmesine karar verince cezaevi günleri sona ermiş oldu. 7 Temmuz 1965'te Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Anayasa'nın 78. maddesine dayanarak Celal Bayar'ın cezasının kalan süresini affetti. Böylelikle Bayar, özgürlüğüne kavuştu. Bkz.: Celal Bayar, **Kayseri Cezaevi Günlüğü**, Haz: Yücel A. Demirel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 7. Bayar'ın yanı sıra, Kayseri Cezaevinde bulunan kimi eski DP'linin tutukluluk halleri de sağlık sorunları nedeniyle sona ermiştir. Bkz.: Nedim Yalansız, "27 Mayıs Darbesi Sonrası Celal Bayar ve Eski Demokrat Partililerin Türk Siyasî Hayatına Etkileri", **Turkish Studies**, Volume: 7/3, Summer 2012, s. 2588.

²³ Kongar, **a.g.e.**, s. 178.

İnönü Hükümeti, 25 Aralık 1963'te CHP ile bağımsızlardan oluşan bir azınlık hükümeti şeklinde kurulmuştur. Bu hükümet de ilk ikisi kadar eğreti bir yapı gösteriyordu. Bu hükümetin güvenoyu almasını sağlayan başlıca etken o günlerde gündemde olan Kıbrıs sorunu idi. Kıbrıs Rumları, Zürih ve Londra Antlaşmalarıyla Ada'da ortaya çıkan statükoyu bozarak Türklere karşı saldırıya geçmişti. İsmet İnönü başkanlığındaki Üçüncü Koalisyon Hükümeti tüm zamanını ve enerjisini dış olaylarla uğraşarak geçirmiştir. Bunlar arasında Kıbrıs Meselesi'nin bir uzantısı şeklindeki ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'un Türk kamuoyunda oldukça tartışılan mektubu, İnönü'nün Washington'u ziyareti, Türkiye'nin Kıbrıs'a asker çıkartma düşüncesi, Amerika'nın kurmaya çalıştığı çok taraflı nükleer güçten Türkiye'nin çekilmesi ve Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Moskova ziyareti gösterilebilir. Bu gelişmeler Türkiye'yi Amerika'nın her istediğini derhal canla başla yerine getiren gözü uslu müttefik olmaktan çıkarmış, İnönü'nün de Batılılar nezdinde siyaseten gözden düşmesine neden olmuştur²⁴.

İç siyasette de İnönü Hükümeti'ni zora sokan gelişmeler yaşanmakta idi. 7 Haziran 1964'te Senato'nun üçte bir yenilenmesi için yapılan seçimlerde AP büyük bir başarı kazanmıştı. 16 Kasım'da Genelkurmay Başkanı tarafından Başbakan'a ve Meclis Başkanı'na, mecliste bulunan Adalet Partililerin Silahlı Kuvvetlere ve 27 Mayıs'a karşı yaptıkları saldırılar hakkında bir uyarı mektubu gönderildi. Mektupta açıkça görülüyordu ki; ordu tümüyle siyasetin dışına çıkmamıştı. Tüm bu gelişmeler karşısında yorgun düşen hükümetin bütçesinin de meclis tarafından reddedilmesi üzerine İsmet İnönü 12 Şubat 1965'te son kez Başbakanlıktan istifa etmiştir²⁵. Deneyimli bir asker ve siyaset adamı olan İsmet İnönü'nün istifası Türk siyasetinde yeni bir dönemece girildiğinin işareti olmuştur. Yakın dönem Türk siyasî yaşamının bir büyük aktörü sahnedan çekilirken gelecek kırk yıla damgasını vuracak bir başka aktör, Süleyman Demirel, siyaset sahnesine çıkıyordu.

Adalet Partisi kurucusu ve genel başkanı olan Ragıp Gümüşpala, 1964 Haziranında öldüğünde partinin başına Süleyman Demirel geçmiştir. Bir mühendis ve teknokrat olan Demirel'in mütevazı bir kırsal

²⁴ Eroğul, *a.g.e.*, s. 142-143.

²⁵ *A.e.*, s. 144.

geçmişi olması, onun, sıradan insanlarla, özellikle gecekondularda yaşayan Anadolu'dan büyük şehirlere göç etmiş kesimlerle ilişki kurabilmesini sağlamıştır. 1963 yerel seçimlerinde en başarılı parti olan AP, Demirel liderliğinde 1965 seçimlerinde tek başına iktidara gelebilecek konuma yükselmiş ve ülkede tekrardan siyasî istikrar sağlanmıştır²⁶. Ancak seçimlerin yenilenmesine kadar son bir koalisyon hükümeti kurulması daha gerekmektedir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, AP listesinden Kayseri Bağımsız Senatörü seçilen Suat Hayri Ürgüplü'yü görevlendirmiştir. İçerisinde CHP'nin yer almadığı hükümet, AP, YTP, CKMP ve Millet Partisi'nden (CKMP'den ayrılan Bölükbaşı tarafından kurulmuştur) oluşmuştur. Koalisyonda AP ege-men durumda olmakla birlikte, henüz milletvekili olmayan Süleyman Demirel, 1961 Anayasası'nın dışarıdan bakan olarak kabinde yer almasını sağlayan hükmü sayesinde Başbakan Yardımcısı olarak görev almıştır. Ürgüplü Kabinesi, sivil yönetime geçiş sürecinin son halkasıdır. Ancak kurduğu üç koalisyon hükümeti ile bu sürecin başkahramanı olan İnönü'yü de unutmamak gerekmektedir. Onun çabaları sayesinde onsuz da hükümet kurulabilecek duruma gelinmiştir. Ayrıca rejimin giderek normale dönmesinde ordu hiyerarşisinin de katkıları olmuştur. Demokratik sistemin tam anlamıyla normale dönebilmesi için son olarak bir genel seçim yapılması gerekmektedir²⁷.

²⁶ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 157-158. Rağıp Gümüşpala'nın 5 Haziran 1964'te ölmesi üzerine, ortaya kimin parti başkanı olacağı sorunu çıkmıştır. Bu sorun 28 Kasım 1964'te toplanacak olan Adalet Partisi'nin İkinci Büyük Kongresi'nin de atmosferini belirlemiştir. Kongre'de başkanlık için Süleyman Demirel, Saadettin Bilgiç, Ali Fuat Başgil ve General Tekin Arıburun aday olmuştur. 1.679 oyun; Süleyman Demirel 1.072'sini, Saadettin Bilgiç ise 552'sini almıştır. Seçim öncesi Kongre'de, Demirel'in, "*Kahraman Türk ordusu ile Türk halkını karşı karşıya getirmek isteyenlerin sonu hüsrana olacaktır. Adalet Partisi bunun teminatıdır. Bu oyuna gelinmeyecektir. Türk halkı asil ve kahraman ordusuna minnet ve şükranla sevgi ve muhabbetle bağlıdır.*" şeklindeki sözleri başkan olarak seçilmesinde önemli bir etken olmuştur. Partililer, kongre öncesi başkan seçilmesine kesin bir şekilde bakılan daha sağ görüşte milliyetçi ve mukaddesatçı Bilgiç'in yerine partinin ordu ile ilişkilerinde daha ılımlı, aydınlar nezdinde daha ilerici ve uzlaşmacı, burjuvaziye ve köylüye yakın, barışçı ve liberal bir lider kimliğiyle ortaya çıkan Demirel'i desteklemişlerdir. Genel Başkan seçilen Demirel, hizipler arası çatışmayı da bertaraf etmeyi başarmıştır. Ayrıca "Millî Birlik Grubu" olarak bilinen tabii senatörlerle yaptığı toplantı, AP'nin, 27 Mayıs devrimine ve onun askerî muhafızlarına yönelik bir uzlaşma politikası izleyeceğini göstermiştir. Bkz.: Güler, a.g.e., s. 65-67.

²⁷ Eroğul, a.g.e., s. 144-145. Ordu hiyerarşisinin tüm bu çabalarına rağmen, 27 Mayıs askerî müdahalesinin içerisinde etkin bir şekilde yer alan Orhan Erkanlı'nın da tespit ettiği üzere; 1961-1965 yılları arasında, Türkiye gerçekte ordu tarafından yönetilmiştir. Bkz.: Orhan Erkanlı, **Askerî Demokrasi 1960-1980**, İstanbul, Güneş Yayınları, 1987, s. 94.

10 Ekim 1965 genel seçimleri CHP'nin son koalisyon hükümeti zamanında 23 Ocak 1965'te meclise kabul ettirdiği millî bakiye sistemine göre yapılmıştır. Küçük partilerin ülke genelinde aldıkları dağıntık oyların dahi değerlendirildiği bu sistemde amaç AP'nin güçlenmesini ve tek başına iktidara gelmesini engellemektir. Ancak buna rağmen seçim AP için tam bir zafer olmuş, geçerli oyların %53'nü alarak mecliste 240 sandalye çıkartmış ve tek başına iktidara gelmiştir. AP'nin tek başına kabineyi kurabilecek çoğunluğu kazanmasıyla da Meclis, Hükümet ve Devlet Başkanı arasındaki ilişkiler yeni bir yön kazanmıştır. AP, Demokrat Parti'nin, Cumhurbaşkanı ise; 27 Mayıs sürecinin mirasçısıydı. Demirel, 27 Ekim 1965'te bakanların listesini²⁸ açıkladı. Mecliste, ana muhalefet partisi olarak tekrardan yerini alan CHP'nin oy oranı bir önceki seçimlere göre sekiz puan gerileyerek %28.7'e düşmüş, sadece 134 vekil çıkartabilmiştir. Diğer partiler ise MP 31, CKMP 11, YTP 19, TİP 15 sandalye kazanmıştı. Bu tablo aslında 1961 Anayasası'nın yaratmak istediği siyaset anlayışına denk düşüyordu. Meclise, 1950'li yılların aksine tam bir çoğulculuk hâkimdi ve bir parti de hükümeti kurabilecek çoğunluğu kazanmıştı. AP'nin tek başına iktidara gelmesinin dışında her şey 27 Mayıs'ın kurgusuna uygun görünüyordu. Başlangıçta AP, orduya, eski Milli Birlikçilere ve Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e karşı tarafsızlaştırarak yakınlaşma siyaseti izledi. Böyle bir politika izlemesindeki amaç bu kesimleri iktidarı karşısında nötralize etmektir. Hükümet ilk yıllarında ordu mensuplarının maddi olanaklarını arttırarak 27 Mayıs ideolojisinden ve kadrolarından koparmaya çalışmıştır. Demirel'in politikası, DP'nin uyguladığı askerî bürokrasiyi önemsizleştirmenin aksine, orduyu tatmin etme politikası şeklinde olmuştur²⁹.

Adalet Partisi 1969 genel seçiminden de zaferle çıkmış ve 12 Mart muhtırasının verildiği 1971 yılına kadar tek başına yürütmenin başında kalmıştır. 1965-1971 yılları Türkiye'de çok partili düzene en fazla yaklaşıldığı dönemdir. Bu durumun ortaya çıkmasında hiç kuşkusuz en önemli etken 1961 Anayasası'nın yaratmış olduğu şartlar-

²⁸ Bu listede Saadetin Bilgiç ve onun grubuna ait hiç kimsenin ismi yazılı değildir. Böylelikle Demirel, hükümet olma sürecinde kendisinin belirleyici olacağını partililere -özellikle Bilgiç grubuna- göstermiş oldu. 3 Kasım 1965'te meclise sunulan ve 6-11 Kasım günleri arasında görüşülen Süleyman Demirel'in ilk hükümet programı, 172 aleyhte, 10 çekimser oya karşılık, 252 oyla güvenoyu almıştır. Bkz.: Güler, a.g.e., s. 71.

²⁹ Rıdvan Akın, *Türk Siyasal Tarihi 1908-2000*, 2. Basım, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012, s. 381-383.

dır. Anayasa, temel hakları güvence altına almış, yasama ve yürütme alanlarında belli bir siyasal akımın tekelleşmesini önlemiş, yargıyı eksiksiz bir bağımsızlığa kavuşturmuş, siyasal partileri güvence altına almış ve sivil toplumun gelişmesini de sağlamıştır. 1965 yılından itibaren rejimin normale dönmesiyle ordu müdahalelerinin sivil yönetim üzerinde devamlı bir tehdit unsuru olmasının da önünün kapandığı bir süreç yaşanmıştır. Bunda hiç şüphesiz Demirel yönetimindeki AP'nin ordu hiyerarşisini tarafsızlaştırma çabaları etkili olmuştur. Bunun için çeşitli yöntemler kullanmış olan AP, TBMM'de en yüksek sayıda emekli subayı seçtiren parti olmuştur. Ayrıca Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in 1966 yılında sağlığını bozulması nedeniyle bu makamın boşalması üzerine, 28 Mart 1966'da Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinde AP önyak olmuştur. AP, bir taraftan DP'nin mirasına sahip çıkarken diğer taraftan ordu hiyerarşisine şirin görünmek için elinden geleni yapmıştır³⁰. Ancak tüm bu çabaların etkisiz kaldığı antidemokratik zamanlar da yaşanmıştır.

2. Demokrat Partililerin Siyasî Affı Meselesi ve Ordunun Tavrı

1965-1969 yılları arasında iktidarda bulunan AP Hükümeti zamanında Türkiye, her alanda yeniden soluk aldığı bir dönem yaşamıştır. Ancak Hükümet, cezaevinden çıkan eski Demokrat Partililerin siyasî yasaklarının kaldırılarak politikaya geri dönmeleri konusunda başarısız olmuştur. Ne zaman siyasî af meselesi gündeme taşınsa ülkede tansiyon yükselmiştir. *“27 Mayıs'tan intikam alınma hamlesi olarak görülen bu girişim karşısında, arkasında böylesine kesif kalabalıklar bulunan Demirel ve AP, hakiki muktadirler önünde geri çekilmek zorunda bırakılmıştır”*³¹. Siyasî af meselesi, hem AP'nin izlediği askerî kesimi yatıştırıcı ve rahatlatıcı politikayı tehlikeye sokan, hem de Başbakan Süleyman Demirel'in uzlaşmacı tavrını kutuplaştıran hassas, çok taraflı ve ağır bir sorundur. Ayrıca bu konu, AP'nin kurulduğu yıllardan itibaren parti içinde kendini gösteren “mutediller-müfritler” çekişmesinin ve bölünmesinin en görünür belirtisi olmuştur. 27 Mayıs'ın koruyucusu ordu, sol aydın grubu ve milliyetçi muhafazakâr seçmen kesimi ile AP arasına giren soğukluğun oluşmasını

³⁰ Eroğul, a.g.e., s. 139-150.

³¹ Cengiz Sunay, “Türk Siyasetinde 27 Mayıs Darbesi ve Sonrası”, **Demokrasi Platformu**, Demokrat Parti ve Menderes Özel Sayısı 2, Cilt: 5, Sayı: 18, 2009, s. 52.

da başlıca neden yine bu mesele olmuştur. 24 Ekim 1961 Protokolü ile, Yassıada Mahkemesi'nde alınan kararlar hakkında sessiz kalma sözünü vermiş olan AP, DP'nin oylarını toplamak için sağda diğer partilere karşı yürüttüğü mücadelenin de tesiriyle bu konuyu temel bir misyon olarak üstlenmiş ve sürekli ertelese de hep gündeminde tutmuştur. 1962'de Talat Aydemir isyanına karışanların affı meselesi de AP tarafından pazarlık konusu yapılmış, İnönü'nün Birinci Koalisyon Hükümeti'nin dağılmasına, siyasî bir bunalıma, AP üzerinde ordunun baskılarının artmasına neden olmuştur³².

1961 Anayasası'nın 68. maddesi kimlerin milletvekili seçilebileceği konusunda açıklayıcı hükümler içermektedir. "*Otuz yaşını dolduran her Türk(ün) milletvekili seçilebileceği, ancak Türkçe okuyup yazma bilmeyenlerin, kısıtlıların, askerlik yapmayanların, aktif görevde bulunan memurların vb. şekilde bağlayıcı şartları sıraladıktan sonra herhangi bir yüz kızartıcı suçtan dolayı hüküm giyenlerin affa uğramış olsa da milletvekili seçilemeyecekleri*" belirtilmiştir³³. Yukarıda da bahsedildiği üzere; 7 Temmuz 1965'te, Celal Bayar'ın özgürlüğüne kavuşmasının ardından AP'nin 3 Ağustos 1966'da meclisten geçirdiği yeni bir af kanunuyla, ömür boyu hapis cezasına çarptırılanlar da dâhil olmak üzere eski DP'lilerin tümü özgürlüklerine kavuştular³⁴. Bu yasa ile DP'lilerin mesleklerini yapabilmeleri ve memuriyetlerine dönebilmeleri gerçekleşmiştir.

Özgürlüklerine kavuşan DP'liler, Celal Bayar'ın etrafında toplanarak Ankara'da "*Bizim Ev*" adlı kulübü kurdular. Kurucuları arasında Baha Akşit, Hikmet Bayur, Hüsamettin Cindoruk, Orhan Cemal Fersoy gibi isimlerin olduğu kulüp 14 Ocak 1968'te açıldı. Açılışa, Celal Bayar, Fatih Rüştü Zorlu'nun annesi Güzide Zorlu, Hasan Po-

³² Ümit Cizre Sakallıoğlu, **AP-Ordu İlişkileri, Bir İkilemin Anatomisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 78-79.

³³ Suna Kili, **Türk Anayasaları**, 2. Basım, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1982, s. 96.

³⁴ Bayar, **a.g.e.**, s. 7. Af kanunu, Türk Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. maddelerini ihlal edenler, yani "komünist propaganda" yapmakla suçlananlar hariç, bütün siyasî suçtan hüküm giymişleri kapsıyordu. Millî Birlik Grubu, mecliste görüşülen af kanunu tasarısına karşı çıkmış, hatta Cevdet Sunay'dan veto etmesini istemiştir. Bununla birlikte bu kanuna komutanlar arasından da karşı çıkanlar olduğu, Cumhurbaşkanı'nın imzasına sunulmadan önce Sunay'ın özel kalem müdürü Cihat Alpan tarafından generallere gösterilip onay alındığı söylenmiştir. Bkz.: Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, s. 203. Kanunun Meclis'te görüşülmesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: **Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD)**, Dönem: 2, Yıl: 1, 123. Birleşim, 3 Ağustos 1966, Cilt: 8, s. 888-921.

latkan'ın eşinin yanı sıra DP'li eski bakan ve milletvekilleri katıldılar. AP'lilerin katılımının az olduğu dikkat çeken açılıшта, Celal Bayar'a yoğun ilgi vardı. Bu ilgiden ve kulübün faaliyete geçmesinden AP'liler rahatsız olmuş ve kulübü kendilerine alternatif bir siyasî hareket olarak görerek endişe duymuşlardır. Kulüp üyeleri siyasî bir amaç gütmediklerini çeşitli ortamlarda belirterek kulübün sadece eski DP'lilerin buluşma yeri olarak açıldığını iddia etmişlerdir. Bununla birlikte kulüp birçok ilde açılmasına rağmen uzun ömürlü olmamış, maddî zorluklar nedeniyle üç ay gibi kısa bir süre sonra bütün şubeleri kapanmak zorunda kalmıştır³⁵. Böylelikle eski DP'liler kamuoyunda etkili olamamıştır. Siyasî af meselesi de AP içerisinde muhalefetin gündeme getireceği zamana kadar önemini yitirmiştir.

Tutukluluk hallerinin sona ermesinin ardından eski DP'lilerin siyasete tekrardan girebilmeleri için anayasanın 68. maddesinde değişiklik yapılması, "*affa uğramış olsa da*" hükmünün çıkartılması gerekmektedir. Ancak AP mecliste ve Senato'da bu değişikliği yapmayı sağlayacak yeterli çoğunluğa sahip değildir³⁶. Bununla birlikte siyasî af meselesinin hararetle bir şekilde gündeme getirilmesi parti içi hesaplaşmanın bir ürünü şeklinde gerçekleşmiştir. AP'nin 29-30 Kasım 1968 tarihli IV. Büyük Kongresi'nde Demirel'in karşısında en güçlü muhalif grup olan Saadettin Bilgiç ekibinin baskısıyla, eski DP'lilere 1969 seçimleri öncesi siyasî haklarının sağlanması konusu karara bağlanmıştır³⁷. Bu, Bilgiç grubunun, Süleyman Demirel'in liderliğini ve ekibinin de parti içerisinde hâkimiyetini kırmak maksadıyla düşündükleri bir hamle idi. Kongrede tekrardan genel başkanlığa seçilen Demirel'in kabul etmek zorunda bırakıldığı tek istek de bu idi³⁸. Böylelikle 1969 seçimleri öncesi siyasî haklarını kazanan DP'liler AP çatısı altında meclise girecek ve Demirel'in partideki gücü kırılacaktı.

³⁵ Yalansız, **a.g.m.**, s. 2588-2589.

³⁶ Süleyman Demirel, 1965 seçimlerinde tek başına iktidar olmalarına ve mecliste 239 sandalye kazanmalarına rağmen, Anayasa'yı değiştirebilmek için 301 milletvekiline ve 124 senatöre ihtiyaçları olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Demirel, **a.g.e.**, s. 7.

³⁷ Sakallıoğlu, **a.g.e.**, s. 79. Saadettin Bilgiç de anılarında, Kongre'de alınan en önemli kararın, 1969 seçimlerinden önce Anayasa'da yapılacak bir değişiklikte DP'lilerin siyasî haklarının iadesinin sağlanması olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Saadettin Bilgiç, **Hatıralar**, 2. Baskı, Ankara, Boğaziçi Yayınları, 2002, s. 182.

³⁸ Güler, **a.g.e.**, s. 74. Eski DP'lilerin siyasî hakları konusunda bu karar alınmakla birlikte Demirel, Kongre'nin ertesi günü Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a "bunun sadece temenni olduğunu meclise getirmeyeceğini söylemiştir", Nedim Yalansız'a göre Demirel'in bu tavırında siyasî ortamın gergin olması etkilidir. Bkz.: Yalansız, **a.g.m.**, s. 2589.

Seçim öncesi eski DP'lilerin siyasî yasaklarının kaldırılması konusu sadece AP içerisindeki muhaliflerin bir politik hamlesi olarak cereyan etmemiştir. İsmet İnönü de siyasî hakların iadesi meselesi ile hem muhafazakâr sağ kitle nezdinde kendisine yönelik olumsuz düşüncelerin önüne geçmeyi, hem de Demirel'e karşı rakip olabilecek eski DP'lilerin önünü açarak AP'yi içeriden bölebilecek bir politika hedeflemiştir³⁹. Hiç şüphesiz böyle bir düşünce yaklaşan seçimler öncesi düşünülen bir siyasetti. Aşağıda siyasî yasakları kaldırılan önerenin mecliste görüşülmesi, siyasî manevralar, olayın aktörleri ve basına yansıyan gelişmeler ayrıntılı bir şekilde aktarılacaktır. Türk siyasî tarihinde 1969 Mayısının ortaları çok hareketli saatlerin yaşandığı, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yönetime bir kez daha müdahalesinden bahsedildiği bir dönem olarak geçmiştir.

IV. Büyük Kongresi'nde karar alınmasına rağmen mecliste ve Senato'da yeterli çoğunluğa sahip olamaması nedeniyle AP'nin tek başına böyle bir değişikliği yapamayacağı bilinmekte, İsmet İnönü'nün de siyasî af konusunda olumlu yaklaşıma sahip olduğu basına yaptığı açıklamalardan görülmektedir. 1 Mayıs 1969 tarihli Adalet Gazetesi başyazarı Turhan Dilligil ile yaptığı söyleşide Dilligil'in, siyasî hakların iadesi konusunda ortalıkta bazı söylentilerin olduğunu söylemesi ve "*Eski Demokrat Partililerin siyasî hakları konusunda ne düşünüyorsunuz?*" sorusunu sorması üzerine İnönü, AP ile ilk koalisyon hükümeti zamanında geçmiş yaraların sarılmasına çalışacağını taahhüt ettiğinden ve kurduğu koalisyon hükümetleri zamanında bu doğrultuda yaptığı çalışmalarından ve karşılaştığı zorluklardan bahsetmiş, Celal Bayar'ın bu konuyla ilgili son açıklamaları⁴⁰ doğrultusunda kendi görüşlerini aktarmıştır.

³⁹ Sunay, **a.g.m.**, s. 53.

⁴⁰ Celal Bayar, 18 Nisan 1969 tarihinde verdiği röportajda, AP'nin Büyük Kongresi'nde siyasi haklar meselesi ile ilgili alınan kararı bir bütün olarak kabul ettiklerini, ancak parti içerisinde affın çıkmasından yana olmayanların bu doğrultuda açıklamalarını *inhisarcı* bir yaklaşım olarak değerlendirerek konuyu milletin takdirine bıraktığını belirtmiştir. Bununla birlikte gazetecilerin anayasa değişikliği konusunda İsmet İnönü'nün destek verip vermediğini sorduklarında ise Bayar; "... *İsmet Paşa'yı çok yakından tanıdığımı iddia edebilirim. Onun da beni tanıdığını sanırım. Hattâ kuvvetle sanırım. Bugün insanlık hakkının verilmesi için, hukuk esasına uygun olan yollar kapalı tutulmaktadır. Ve bu bir zulümdür. İsmet Paşa, bunun tarih bakımından mesuliyetini üzerine almak istemez sanırım.*" cevabını vermiştir. Bkz.: "Celal Bayar'ın Sorulara Cevabı: Siyasî Haklar Verilmelidir", **Zafer**, 18 Nisan 1969, Nr. 1059, s. 1,7. Turhan Dilligil'e göre; Bayar, bu sözleriyle İsmet İnönü hakkındaki düşüncelerini açıkça beyan etmekle birlikte, bir manada İnönü'ye *doszluk istika-*

Söyleşiyi “*Anayasa nizamına bağlı olmak kayıtları içinde geçmiş zamandan kalma siyasî hak mahrumiyetinin süratle ve el birliğiyle iadesi taraftarıyım*” şeklinde bitirmiştir. Hatta bu siyasî hakların iade edilmesi gerçekleşirse Bayar’ın, eski Cumhurbaşkanı olması nedeniyle bugünkü Anayasa’nın bir gereği olarak Senato’da yer almasının kendisine olduğu kadar memlekete de huzur getireceğinin altını çizmiştir⁴¹. Bununla birlikte İsmet İnönü’nün 9 Mayıs’ta parti merkezinde düzenlediği basın toplantısı ise; bir nevi şahsı adına değil partisi adına gündemdeki konu hakkında açıklamalarda bulunmak içindi⁴². Öncelikle, o günkü gelişmeler ve seçim kampanyası ile ilgili açıklamalarda bulunan İnönü, sonrasında gazetecilerin gündemdeki konu ile ilgili sorularını yanıtlamıştır. Siyasî haklar meselesi konusunda görüşleri ve Celal Bayar ile bir görüşme yapması ihtimalinin olup olmadığı sorulduğunda İnönü, bu meselenin kamuoyunda seçim yatırımı olarak yorumlanmasına şiddetle karşı çıkarak; meseleye, geçmiş yaraların sarılması ve huzurlu yeni bir dönemin başlaması açısından yaklaştığını belirtmiştir. Ayrıca Celal Bayar ile görüşme ihtimalinin olduğunu, hatta bu görüşme için ortamın hazır bulunduğunu da eklemiştir⁴³.

İsmet İnönü’nün Turhan Dilligil’e 1 Mayıs’ta verdiği mülakat ve sonrasında yaptığı açıklamalar, İnönü ile Bayar arasında küskünlüğün sona ermesine yarayacak adımların atılmasını sağladığı gibi, AP’nin de siyasî haklar meselesiyle ilgili hazırlamış olduğu anayasa değişikliğini Meclis Başkanlığı’na sunmasını hızlandırmıştır. 7 Mayıs 1969’da AP İzmir Milletvekili Şükrü Akkan ve İzmir Senatörü Beliş Beler’in hazırladığı ve 219 milletvekilinin imzaladığı Anayasa değişikliğini öngören kanun teklifi Meclis Başkanlığı’na sunulmuştur. Teklifin gerekçesi olarak “*1961 Anayasasının hazırlandığı sırada mahzurlu görüldüğü için verilemeyen siyasî hakların, bu-*

metinde yeşil ı ışık göstermiştir. Bkz.: Turhan Dilligil, **Bayar-İnönü Yakınlaşması**, Ankara, Adalet Yayınları, 1969, s. 16.

⁴¹ “Siyasî Hak Mahrumiyetinin Süratle ve Elbirliğiyle İadesi Taraftarıyım”, **Ulus**, 9 Mayıs 1969, Nr. 16396, s. 1, 7. (Bu söyleşi Ulus Gazetesi’nde 9 Mayıs 1969’da yayınlanmıştır). Mülakat metni için ayrıca Bkz.: Dilligil, **a.g.e.**, s. 28-32.

⁴² Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, İsmet Paşa’nın Son Yılları 1965-1973**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993, s. 147.

⁴³ İsmet İnönü, **Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1968-1970**, Haz: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2004, s. 299. (Basın toplantısı dönemin gazetelerinde de yayınlanmasına rağmen eksiksiz tam metin bu çalışmada yer almıştır).

gün verilmesi(nin) gerekli olduğu” belirtilmiş ve aksi bir durumun “Anayasa’nın ruh ve maksadına aykırı düştüğü” öne sürülmüştür⁴⁴.

AP’nin Meclis Başkanlığı’na sunduğu anayasa değişikliğini Anayasa nizamını ve müesseselerini korumak kaydıyla⁴⁵ destekleyeceklerini belirten İsmet İnönü’nün bu teşebbüsü parti meclisinde tepki uyandırmış, İnönü’nün görüşlerine karşı çıkan ve konunun CHP’nin Küçük Kurultayı’na götürülmesini isteyen önergeler verilmiştir. Ancak bu önergelerin reddedilmesi üzerine Prof. Dr. Muammer Aksoy ile Nermin Abadan, parti meclis üyeliğinden istifa etmişlerdir. İnönü’nün eski DP’lilerin affı hakkındaki görüşü de oyçokluğuyla onaylanmış ve Merkez Yürütme Kurulu da İnönü’yü destekleme kararı almıştır⁴⁶. Bununla birlikte İnönü, CHP Genel Kurulu’nda yaptığı açıklama ile de giriştiği bu siyasî çabanın adını “*kuyudan adam çıkarma*” olarak belirlemiştir⁴⁷.

İsmet İnönü’nün, desteklediği ve sonrasında partisine de kabul ettirdiği eski DP’lilerin siyasî haklarının iadesi konusu CHP’de büyük bir çatlak yaratmamış ve birkaç istifa ile atlatılmıştır. CHP cephesinde bu gelişmeler olurken, AP Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel, İnönü’nün konuyla ilgili tavrını olumlu karşıladığını açıklamış⁴⁸, Celal Bayar da bu gelişmelerden çok memnun olduğunu belirtirken İnönü ile görüşebileceğini de eklemiştir⁴⁹. Ancak İsmet İnönü’nün bu tavrından rahatsız olan bir kesim daha vardır; Cumhuriyet Senatosu’nun Tabî Senatörleri, yani MBK üyeleri. İnönü’nün basında yer alan açıklamaları ve gelişmelerin gidişatından rahatsız olan MBK üyesi senatörler, İnönü’den bir randevu istemişlerdir. MBK Başkanı emekli Orgeneral Emin Fahrettin Özdilek ve Mehmet

⁴⁴ “Eski DP’lilerin Siyasî Haklarının İadesini İsteyen Tasarı Meclis’te”, **Zafer**, 8 Mayıs 1969, Nr. 1079, s. 1,7; “Yassıada Mahkûmlarına Siyasî Af Tasarısı Meclis’te”, **Akşam**, 8 Mayıs 1969 (Akşam Gazetesi’nde sayıların numara bilgisine yer verilmemiştir) s. 1; “DP’lilere Siyasî Hak Teklifi Meclis’te”, **Milliyet**, 8 Mayıs 1969, Nr.7705, s. 1.

⁴⁵ İnönü Bayar İle Görüşecek”, **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1969, Nr. 16085, s. 1.

⁴⁶ “CHP Meclisi Siyasî Hak İadesini Onayladı”, **Cumhuriyet**, 12 Mayıs 1969, Nr. 16087, s. 1. Sonraki günlerde CHP’den istifalar devam etmiştir. Doç. Dr. Mukbil Özyürük, Alp Kuran, Jale Candan partideki görevlerinden ve Türkan Seçkin de partisinden istifa etmiştir. Bkz.: “CHP’den İstifalar Başladı”, **Akşam**, 13 Mayıs 1969, s. 1. Metin Tokar, İnönü’nün kararına karşı çıkan partili muhaliflerin o günlerde en çok söyledikleri sözün “*Biz, aşiret miyiz?*” şeklinde olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Tokar, **a.g.e.**, s. 149.

⁴⁷ “Kuyuya Düşen Adamı Kurtaracağım”, **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1969, Nr. 16088, s. 1.

⁴⁸ “Demirel Olumlu Karşıladi”, **Milliyet**, 11 Mayıs 1969, Nr. 7708, s. 1.

⁴⁹ “Bayar Memnunum Dedi”, **Akşam**, 12 Mayıs 1969, s. 1.

Şükran Özkaya ile 7 Mayıs'ta görüşen İnönü, siyasî hakların iadesi ile memlekette barış ortamının olacağını, anayasa değişikliğinin eninde sonunda yapılacağını, CHP'nin bu işte önderlik yapmasının faydalarını anlatmıştır. Soğuk bir şekilde geçen görüşmede senatörler kendilerinin bu görüşte olmadıklarını aktarmışlardır. Bu şekilde gerçekleşen görüşmenin ardından, Senato'da kendi gruplarında İnönü'nün tavrını "ihamet" olarak niteleyen Tabii Senatörler bir muhtıra hazırlayarak İnönü'ye sunmuşlardır. Turhan Dilligil'e göre; Tabii Senatörler ile İnönü arasında bu "ilk irtibat kopukluğudur, hatta bu kopma biraz da kesin olmuştur". Ayrıca Dilligil, Senatörlerle gerginliğin yaşandığı sırada Genelkurmay'da da ilk çalkantıların başladığını, ancak meselenin henüz üst kademelere sirayet etmediğini belirtmektedir.⁵⁰

Siyasî hakların iadesi meselesinin iktidar partisi, ana muhalefet partisi ve diğer siyasî aktörler arasında tartışılması ve bunların basına yansımaları üzerine Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, 13 Mayıs'ta Başbakan Süleyman Demirel ve İsmet İnönü'yü Köşke akşam yemeğine davet etmiştir. Üçlü arasında geçen görüşme üç saat sürmüş, İnönü görüşmeyle ilgili olarak basın mensuplarına "...Cumhurbaşkanı da siyasî af konusunda aramızdaki mutabakata taraftar görünüyor" demiştir. Demirel ise, bu konuda net bir açıklama yapmama ile birlikte, çeşitli meseleler üzerinde fikir teatisinde bulduklarını, bunun mutabakat anlamına gelmediğini söylemiştir⁵¹. Sunay'ın görüşme ile ilgili olarak bir açıklamada bulunmaması ve İnönü ile Demirel'in açıklamalarındaki farklılıklar göz önünde bulundurul-

⁵⁰ Dilligil, **a.g.e.**, s. 35-37. MBK üyesi senatörlerin İnönü'ye verdiği muhtıranın tam metnine çalışmada ulaşılamamıştır. Ancak basına yansıyan haberlerde, muhtıra metninde, DP'lilerin 27 Mayıs İhtilali ile meşruiyetlerini kaybettikleri, bu sebeple kendilerine siyasî haklarının verilmesinin Anayasanın ruhuna aykırı olduğu yazmakta, İnönü'ye de Anayasanın meşruiyetini zedeleyecek sonuçlar doğurabilecek bu hareketten kaçınması gerektiği bildirilmektedir. Bkz.: "M.B.K. İnönü'ye Muhtıra Verdi", **Akşam**, 11 Mayıs 1969, s. 1, 7; "İnönü Azimli Ama Tepki Var", **Milliyet**, 12 Mayıs 1969, Nr. 7709, s. 1, 11.

Metin Toker'e göre yaşanan gelişmelerden rahatsız olan iki kesim daha vardı. Bunlardan birincisi aşırı dinciler idi. Onlara göre din düşmanı İnönü-Bayar ikilisi gene hortlamış ve koalisyon oluşturarak Menderes'e olduğu gibi bu defa da Demirel'e karşı bir kumpas kuruyorlardı. Bir diğer kesim ise, memleketin sivil-asker sağlam kuvvetlerini kendi taraflarına çekmek çabasındaki sol eğilimli tepeden inmeciler idi. Bkz.: Toker, **a.g.e.**, s. 152.

⁵¹ "Sunay, İnönü ve Demirel'le Görüştü", **Akşam**, 14 Mayıs 1969, s.1, 7; "Sunay, Demirel ve İnönü, Son Olayları Görüştü", **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1969, Nr. 16089, s. 1, 7; "Üç Büyükler Çankaya'da Toplandı", **Milliyet**, 14 Mayıs 1969, Nr. 7711, s. 1, 11.

duğunda Cumhurbaşkanı'nın eski DP'lilere siyasî af konusundaki tavrının net olmadığı anlaşılmaktadır.

AP'nin 219 imza ile Meclis Başkanlığı'na sunduğu ve başta ana muhalefet partisi olmak üzere YTP, GP, MHP'nin destekleyeceğini açıkladığı Anayasa değişikliğini öngören kanun teklifi, 14 Mayıs 1969'da mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Teklifin içeriğinde, Anayasa'nın 68. maddesinde bir değişiklik yapılması ve geçici 11. maddesinin⁵² de kaldırılması istenmektedir. Önerge aleyhinde konuşmalarda bulunan TİP'li Tarık Ziya Ekinci, söz konusu önerenin “27 Mayıs Devriminin meşruiyetini münakaşa konusu yapan bir kanun teklifi” olduğunu bu sebeple parti olarak desteklemeyeceklerini belirtmiştir. MP Başkanı Osman Bölükbaşı ise çok sert bir dille İnönü ve Bayar'ın “birlikte bir demokrasi oyunu oynama kararı” olan bu teklifin “Türk Milletine huzur getirmeyeceğine, bilâkis geçmiş hâdiselerin açtığı yaraları sarmaktan ziyade yeni yaralar açma(ya)” sebep olacağını vurgulayarak partisinin “oy temin etmek” maksadıyla girişilen “bu teşebbüse hayır demeyi tarihi bir görev” bildiğini söylemiş ve sözlerini “Kanaatimiz odur ki; Türkiye'nin geçirdiği buhranların ve çektiği ıstırapların baş sorumlusu olan bu iki eski Cumhurbaşkanı'nın siyaset sahnesinde tekrar buluşup kucaklaşmalarıyla değil, artık bir köşeye çekilmeleriyle Türk Milleti huzura kavuşmak ve siyasî hayatımız normal mecrasına girmek rayına oturmak imkânını bulacaktır” şeklinde bitirmiştir⁵³.

Açıklama yapma sırası kendine gelen İsmet İnönü teklifi, “demokratik rejimi kurmak için atılan cesur adımlar”dan biri saydığını, kurduğu ilk koalisyon hükümeti zamanından beri geçmiş yaraların sarılması için çalıştığını, kendisinin Bayar ile bir tertip içinde olduğu şeklinde söylem içinde bulunanların kafalarında bir yerin eksik olduğunu, teklifi desteklemelerinin bir seçim yatırımı olmadığını, meclisin önemli bir karar verdiğini ve bu kararın da memlekete huzuru getirerek intikam fikirlerini kaldıracağını söylemiştir. Süleyman Demirel ise; 1961 Anayasası'nın kimi maddelerine de atıfta bulunarak, siyasî hürriyetlerin bütün insan haklarının temelini teş-

⁵² 1961 Anayasası'nın geçici 11. Maddesi; “Yüz kızartıcı olmayan bir suçtan kesin hüküm giydikten sonra, bu Anayasanın halkoyu ile kabulünden önce affedilmiş bulunanlar, 68 inci maddedeki seçilme yasağına tâbi değildirler” şeklindedir. Bkz.: Kili, a.g.e., s. 152-153.

⁵³ MMTD, Dönem: 2, Yıl: 4, 93. Birleşim, 14 Mayıs 1969, Cilt: 36, s. 429-438.

kil ettiğinin altını çizmiş, yasaklarla güven duygusunu tesis etmenin mümkün olmadığını, bu kanun değişikliği ile toplumdaki kin ve nefret duygularının son bulacağını, millî bütünlüğün sağlanacağını belirtmiştir. Ardından Anayasa Komisyonu Başkanı İsmail Hakkı Yıldırım kürsüye gelerek, 1876'daki Kanun-ı Esasi'den bu yana yürürlükte olan anayasaların hiçbirinde affedilenlerin siyasî haklarının iade edilemeyeceğine dair bir hüküm bulunmadığını belirtmiş, Anayasa Komisyonu'nun meclise getirdiği önergede “27 Mayıs veyahut Anayasa nizamı veyahut da hangi ifade ile söylenirse söylenir, devletimizin temel nizamının, siyasî nizamının sarsılma endişesini izhar eden...” bir durum olmadığını belirtmiştir. Lehinde ve aleyhinde yapılan açıklamalardan sonra Meclis Başkanı, önce önergenin görüşülmesini oylamaya sunmuş, kabul edilmesinin ardından önergede yer alan maddelerin oylamasına geçilmiştir. 1961 Anayasası'nın 68. maddesinde “*affa uğramış olsa da*” hükmünün yer almadığı değişiklik ile geçici 11. maddenin de yürürlükten kaldırılmasının yazılı olduğu önerge maddeleri oylamaya sunulduğunda meclis tarafından çoğunlukla kabul edilmiştir⁵⁴. Böylelikle eski DP'lilerin siyasî haklarının iadesini sağlamak amacıyla meclise sunulan anayasa değişikliğinin birinci müzakeresi sonuçlanmıştır. Anayasanın maddeleri üzerinde yapılacak bir değişikliğin iç tüzüğe göre iki kez görüşülmesi gerekmektedir. İkinci müzakerenin ise bir gün sonra yapılması kararlaştırılmıştır.

Mecliste bu gelişmeler olurken İnönü-Bayar cephesinde de önemli gelişmeler yaşanıyordu. Anayasa değişikliğinin birinci müzakeresinin yapıldığı ve büyük çoğunluğun katılımıyla kabul edildiği 14 Mayıs gününün akşamı Celal Bayar, İsmet İnönü'nün davetlisi olarak Pembe Köşk'e gelmiştir. Basına “*büyük barışma*” olarak yansıyan bu görüşme, yıllardır araları açık olan Türk siyasetinin iki önemli ismini bir araya getiriyordu⁵⁵. Görüşmeye her iki tarafın aile bireylerinden de katılanlar olmuştur. Gazetecilerin yoğun ilgisinin olduğu görüşme, basına kapalı olarak gerçekleşmiştir. Mecliste yapılan müzakerelerden konu açan İnönü, yaptığı konuşma hakkında Bayar'ın görüşlerini sormuştur. Bayar da olumlu bulduğunu açıklamıştır. Sonrasında görüşme İnönü ile Bayar

⁵⁴ MMTD, Dönem: 2, Yıl: 4, 93. Birleşim, 14 Mayıs 1969, Cilt: 36, s. 438-465.

⁵⁵ Toker, a.g.e., s. 142.

arasında gündelik sohbet havasında geçmiştir. İnönü'nün iade-i ziyaret yapma isteğini de Bayar olumlu karşılamıştır. Görüşme sonrasında her iki isim de gazetecilerin kendilerine yönelttiği soruları cevaplandırmıştır. Sorular, “*Görüşmelerden memnun musunuz?*”, “*İkinci görüşmenin tarihi belli oldu mu?*”, “*Bu görüşmenin değerlendirilmesini yapar mısınız?*” şeklindedir. Ancak her iki isim de kısa cevaplar vermiştir⁵⁶.

Mecliste kabul edilen Anayasa değişikliği ve İnönü ile Bayar arasında esen barış rüzgârı eski DP'lilerin siyasî haklarının iadesi konusunda önemli bir adım olmakla birlikte, gelişmelerden rahatsız olan kesimler sadece meclis içerisinde değildir. Mecliste müzakerelerin sürdüğü esnada Meclis Basın Bürosu memurlarından bir görevli, Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli'nin yanına gelerek Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'in telefonla arayıp İsmet İnönü'nün yaptığı konuşmanın metnini istediğini, kendisinin de metni verdiğini söylemiştir. Biraz zaman geçtikten sonra Bozbeyli'nin yanına gelen bir diğer görevli ise “*Efendim, biraz evvel Cumhurbaşkanı telefon etti. Diyorlar ki Bozbeyli yarın saat 10.00'da Köşk'e gelsin. Çok önemli*” şeklinde bir haber vermiştir. Bozbeyli, görüşmelerin bitiminde Başbakan Süleyman Demirel'e bu gelişmeleri aktarmış, Demirel de kendisinden Köşk'e gitmesini isteyerek “*Bakalım ne istiyor Cumhurbaşkanı? Ama Cumhurbaşkanı'dan çıkar çıkmaz, bir araya gelelim değerlendirelim meseleyi*” demiştir⁵⁷.

Hükümet kanadını telaşlandıran bu gelişmenin ardından, Bayar-İnönü görüşmesi sürerken, Genelkurmay Başkanlığı'nda ordunun yüksek komuta kademesi de bir toplantı yapmıştır⁵⁸. Toplantının içeriği ile ilgili bilgi basına yansımamıştır. Ancak Cumhurbaşkanı Sunay ile Bozbeyli görüşmesinde toplantının içeriği anlaşılmıştır. Cumhurbaşkanı, Bozbeyli'ye ordunun dün akşamki toplantısında anayasa değişikliği ve DP'lilere siyasî haklarının iadesi meselesinin konuşulduğunu; komutanların, af kanununa karşı olduklarını ve

⁵⁶ Dilligil, a.g.e., s. 59-65; İnönü, a.g.e., s. 317-320. 15 Mayıs tarihli gazetelerde görüşmenin içeriği ile ilgili benzer bilgiler ve görsel malzemeler de bulunmaktadır.

⁵⁷ Ferruh Bozbeyli, **Alaca Siyaset (Siyasî Hikayeler)**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2000, s. 69-70; Haz: İhsan Dağı, Fatih Uğur, **Yalnız Demokrat-Ferruh Bozbeyli Kitabı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 271-272; Mehmet Ali Birand vd., **12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s. 157

⁵⁸ “Y. Kumanda Konseyi Dün Toplandı”, **Akşam**, 15 Mayıs 1969, s. 1, 7.

kanunun çıkmasından yana olmadıklarını, bu düşüncelerinin de kendisi aracılığıyla hükümete bildirilmesini istediklerini söylemiştir⁵⁹. Ayrıca Sunay, Genel Sekreteri Cihat Alpan Paşa'yı da İsmet İnönü'ye göndererek durumu anlatmasını istemiştir⁶⁰.

Böylelikle ordu, Anayasa'nın değiştirilmemesi konusunda görüşlerini hükümete ve ana muhalefet partisine bildiriyordu. Köşk'ten çıkan Ferruh Bozbeyli, meclise giderek Başbakan'a durumu bildirmiştir. Başbakan da AP'nin ve hükümetin önde gelen isimlerinden olan Bozbeyli, Sadettin Bilgiç, Faruk Sükan ve Mehmet Turgut'la bir araya gelerek bir değerlendirme yapmıştır. Görüşmede, kanun Millet Meclisi'nden geçirilmezse millete meseleyi anlatamayacakları üzerinde durulmuş ve ikinci müzakeresinin de yapılarak teklifi meclisten geçirmeyi, gerekirse Senato'nun gündeminde tutmayı kararlaştırmışlardır⁶¹. 15 Mayıs saat 15.00'te meclis toplanmış, Anayasa değişikliğinin yazılı olduğu kanun teklifinin ikinci müzakeresi görüşülmeye başlanmıştır. 339 milletvekilinin katıldığı oylamada 309 kabul, 29 ret ve 1 çekimsiz oy kullanılmıştır. Böylelikle Anayasa'nın 68. maddesinden "*affa uğramış olsa da*" hükmü çıkartılarak, geçici 11. madde de yürürlükten kaldırılmıştır⁶². Ancak Anayasa değişik-

⁵⁹ Bozbeyli, **a.g.e.**, s. 70-71; Dağı, Uğur, **a.g.e.**, s. 272-273; Birand vd., **a.g.e.**, s. 158-159. Ferruh Bozbeyli, Cumhurbaşkanı Sunay'ın değişiklikten ordunun rahatsız olduğunu ilk söylediğinde kendisinin "*Sayın Cumhurbaşkanım bunu Başbakan'a iletmem için mi söylüyorsunuz, yoksa mecliste bir tedbir alınmak için bana herhangi bir uyarıda mı bulunmak istiyorsunuz? Bana bunu niçin söylediğinizi anlamak istiyorum*" dediğinde Sunay'dan "*Nasıl anlarsan anla*" şeklinde bir cevap aldığını belirtmektedir. Bkz.: Dağı, Uğur, **a.g.e.**, s. 272-273. Ferruh Bozbeyli, Köşk'ten çıkarken gazetecilerin sorularını cevapsız bırakmış ve "*Cumhurbaşkanı davet ettiler, geldim, konuştuk gidiyorum.*" şeklinde cevap vermiştir. Bkz. **Hürriyet**, 16 Mayıs 1969, Nr. 7561, s. 7.

⁶⁰ İsmet İnönü ordunun görüşlerini kendisine bildirmeye gelen Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Cihat Alpan'a, "*Başbakan, oylama saati 15'e değin, tutumunu saptayıp bana bildirsin. Buna göre davranırım. Desteklerim ya da desteklemem...*" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Cüneyt Arcayürek'e göre; İnönü bu tutumuyla, her açıdan iktidarı içinden çıkılmaz bir yola sokuyordu. Eğer Başbakan, kendisini arayıp Anayasa değişikliği gerçekleştirdiğinde ordu müdahale edecek gibi bir yargıda bulunursa, o zaman ona, tasarıyı getiren sizsiniz, geri çekebilir, ya da oylamada bulunmazsınız şeklinde seçenekler sunabilirdi. AP'nin bu seçenekler doğrultusunda hareket etmesi halinde ise İnönü, Hükümetin, *onca yıldır davulunu çaldığı siyasal haklar konusunda içtenlikten yoksun olduğunu kamuoyuna açıklayacaktı*. Bkz.: Cüneyt Arcayürek, **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971**, 2. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985, s. 301-302.

⁶¹ Bilgiç, **a.g.e.**, s. 186; Bozbeyli, **a.g.e.**, s. 71-72; Dağı, Uğur, **a.g.e.**, s. 273-275; Birand vd., **a.g.e.**, s. 159.

⁶² **MMTD**, Dönem: 2, Yıl: 4, 94. Birleşim, 15 Mayıs 1969, Cilt: 36, s. 509-526. Cüneyt

liğinin yürürlüğe girebilmesi için Senato'dan da geçmesi lazımdır. 16 Mayıs'ta, mecliste kabul edilen Anayasa değişikliği görüşülmesi için Senato'ya gönderilmiştir⁶³.

Mecliste Anayasa değişikliği ikinci müzakerelerinin görüşüldüğü sırada Genelkurmay Başkanlığı'nda da hareketli saatler yaşanmaktadır. Basına, Anayasa değişikliği ve eski DP'lilere siyasî af meselesiyle ilgili son günlerde kamuoyunda meydana gelen gerginlikle ilgili olarak "huzur toplantı ve temasları" şeklinde yansıyan ve Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın başkanlığında gerçekleştirilen Kuvvet Komutanları ile üst rütbeli subayların yanı sıra Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu'nun katıldığı toplantıya sonradan CHP Grup Başkanvekili Kemal Satır⁶⁴ da davet edilmiştir. Basına herhangi bir açıklamanın yapılmadığı ve üç saat süren toplantı sonrası Genelkurmay Başkanlığı tarafından en küçük birliklere kadar ulaştırılmak kaydıyla yayınlanan 15 Mayıs tarihli "emr-i yevmi" (günlük emir), aslında bir nevi toplantıda konuşulanlar ve alınan karar hakkında ayrıntılı bilgi içermektedir. "*Türk Silahlı Kuvvetleri bu Anayasa değişikliğine kesin olarak karşıdır. Doğacak ihtilaflardan mesuliyet kabul edilmeyecektir*" şeklinde kaleme alınan bildirin, Cumhurbaşkanı Sunay ve Başbakan Süleyman Demirel'e de bir muhtıra halinde sunulduğu ve diğer ilgililere de duyurulduğu açıklanmıştır⁶⁵.

Tarihler 16 Mayıs 1969'u gösterdiğinde ise; ordunun tavrını daha net bir şekilde gösterdiği bir toplantı, bu sefer Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde gerçekleştirilmiş, ayrıca gelişmelerle ilgili olarak hükümet ve ana muhalefet cephesinden de açıklamalar gelmiştir. Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları, toplu halde Çankaya

Arcayürek, Anayasa değişikliğinin kabul edildiği sırada milletvekillerinin çoğunun ordunun durumundan habersiz olduğunu bilenlerin ise haberi yavaşça yaymaya başladıklarını söylemektedir. Bkz.: Arcayürek, **a.g.e.**, s. 303.

⁶³ Dağı, Uğur, **a.g.e.**, s. 279.

⁶⁴ Genelkurmay İkinci Başkanı Faruk Gürler, Cevdet Sunay'ın gelişiyile ilgili olarak 16 Mart 1969'ta Genelkurmay Başkanı olan Memduh Tağmaç'ı tebrik ve ziyaret olarak açıklamıştır. Toplantı sonrası basına toplantının içeriğiyle ilgili açıklamada bulunmayan Kemal Satır da aynı nedenle geldiğini açıklamıştır. Bkz.: "Sunay ve Satır Genel Kurmay Başkanı Tağmaç'ı Ziyaret Etti", **Ulus**, 16 Mayıs 1969, Nr. 16403, s. 1, 7.

⁶⁵ "Ordu Anayasa Tadiline Karşı", **Akşam**, 16 Mayıs 1969, s. 1, 7; "Ordunun 'Siyasî Hak İadesi' Konusunda Görüşü Belli Oldu", **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1969, Nr. 16091, s. 1, 7; "Cevdet Sunay, Genelkurmay Başkanı İle Görüştü", **Hürriyet**, 16 Mayıs 1969, Nr. 7561, s. 1,7; "Sunay Dün Genel Kurmaydaydı", **Milliyet**, 16 Mayıs 1969, Nr. 7713, s. 1, 11.

Köşkü'ne çıkararak Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ı ziyaret etmiş ve Cumhurbaşkanı'na, *“alt kademedен gelen (açık) ve (dolaylı) mü-racaatları önlemenin artık imkânı olmadığını, ordunun bu konuda tansiyonunun iyi bulunmadığını”* söyleyerek *“anayasanın hiçbir şe-kilde değiştirilmesine izin verilmemesi ve bu yolda gerekli teşebbüs-lere geçilmesi”* doğrultusundaki görüşlerini bildirmişlerdir. Ayrıca Genelkurmay Başkanı Tağmaç, Cumhurbaşkanına gerekli önlemin alınmaması durumunda kendisinin istifa edebileceğini de söylemiş-tir. Toplantıya davet edilen Millî Savunma Bakanı Ahmet Topaloğ-lu, sonradan Genelkurmay Başkanlığı'na çağrılan CHP'li eski Millî Savunma Bakanı İlhami Sancar ve CHP'li İsmail Rüştü Aksal ara-cılığıyla ile de ordu, görüşlerini Başbakan'a ve İsmet İnönü'ye bir kez daha bildirmiştir. Ordunun bu tavrı Cumhurbaşkanı ve siyasilere sözlü bir muhtıra olarak değerlendirilebilir.

Millî Savunma Bakanı Topaloğlu, Cumhurbaşkanlığı'ndan çık-tıktan sonra doğruca Başbakan Demirel'in evine gitmiştir. Çankaya Köşkü'nde yapılan toplantı hakkında kendisine bilgi vermiş ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin konu ile ilgili görüşlerini nakletmiştir. Demirel, görüşme sonrası çalışmak için evinden Başbakanlığa giderken gazetecilerin sorularını cevaplamıştır. Gazetecilerin, *“Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, siyasî af konusunda Sunay'a, İnönü'ye ve size bir muhtıra verdikleri ifade ediliyor. Bu konuda bilgi verir misiniz?”* sorusuna *“Neredeymiş bu muhtıra? Yok böyle bir muhtıra.”* şeklinde cevap vermiştir. Gazetecilerin *“Komutanlarla görüştünüz mü? Ne zaman görüşeceksiniz”* sorusuna da henüz görüşmediğini, ne zaman görüşeceği konusunda da şimdilik bir açıklamada bulunmayacağını belirtmiştir. CHP'lilerden sıcak gelişmeleri öğrenen İnönü ise aynı gün verdiği bir beyanat ile aradan çekilmeyi tercih ederek *“Hükümet ordu ilişkilerine karışmayacağını belirtmiş ve bu husus, hükümetin sorumluluğu içindedir”* şeklinde bir açıklama yapmıştır. Ancak ka-nun değişikliği Senatoya geldiğinde CHP Grubu olarak *“aynı ciddî vazife duygusu ile hareket edeceklerini”* de eklemiştir⁶⁶. Askerî ve

⁶⁶ “Silâhlı Kuvvetler Anayasa Tadiline Karşı Çıktı, Ordu Alarma Geçti”, **Akşam**, 17 Mayıs 1969, s. 1, 7.; “Ordu, Anayasa Değişikliğine Hayır Diyor”, **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1969, Nr. 16092, s. 1, 7.; “Kumandanlar Çankaya'da Başkan Sunay İle Görüştüler”, **Hürriyet**, 17 Mayıs 1969, Nr. 7562, s. 1,7.; “Kumandanlar Dün de Çankaya'da Toplandı, Ordu Affa Karşı”, **Milliyet**, 17 Mayıs 1969, Nr. 7714, s. 1, 11.; “İnönü'nün Ordu-Hükümet İlişkilerine Dair Demeci”, **Ulus**, 17 Mayıs 1969, Nr. 16404, s. 1,7.; “Dün de Üst Kademelerde, Çok

siyasî cepheden gelen açıklamaların basına yansıdığı gün DP'lilerin siyasî hakları için Anayasa'da değişiklik yapılmasını öngören kanun teklifi de Cumhuriyet Senatosu Anayasa ve Adalet Komisyonlarında görüşülerek Millet Meclisi'nden geldiği şekliyle aynen kabul edilmiştir. Teklifin Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulu'nda 20 Mayıs günü görüşülmesi kararlaştırılmıştır⁶⁷.

Ordu ile siyasetçiler arasında bu gelişmeler olurken Celal Bayar da bir açıklama yapma gereği hissetmiştir. Bayar, siyasî hakların iadesi ile ilgili teklifin millî iradeye dayanarak mecliste kabul edilmesi dolayısıyla kendi ve arkadaşları adına teşekkürlerini bildirmekle beraber Türk halkına, *“kayıtsız şartsız Millî Hâkimiyete, tam ve kâmil demokrasinin ana prensiplerine, küll halinde Atatürk inkılâplarına ve Anayasa nizamının devamına samimiyetle taraftar”* olduklarını belirtmek istediklerini açıklamıştır. Bayar konuşmasını, kin ve intikam denilen hareketin *“gayri insani ve iptidai bir his ve fikriyatın*

Önemli Toplantılar Yapıldı!” **Zafer**, 17 Mayıs 1969, Nr.1988, s. 1, 7; Birand vd., **a.g.e.**, s. 159-160; İnönü, **a.g.e.**, s. 299.

Metin Toker gelişmeler konusunda görüşebildiği komutanların o günlerde en çok İsmet İnönü'ye ateş püskürdüklerini, İnönü'ye *“Şimdi sırası mıydı?”* şeklinde serzenişte bulduklarını ve kendilerini de ihanete uğramış gibi hissettiklerini belirtmektedir. Çünkü askerler, 27 Mayıs'ı İnönü ile kendilerinin *bir ortak eseri* olarak görmekte, ortaklardan birinin karşı tarafla (Bayar ile) birlik olarak onları sırtlarından hançerlediklerini düşünmektedir. Bkz.: Toker, **a.g.e.**, s. 153.

⁶⁷ “Değişiklik, Dün Komisyondan da Geçti”, **Cumhuriyet**, 18 Mayıs 1969, Nr. 16093, s. 1, 7; “Senato Komisyonu Af Teklifini Kabul Etti”, **Milliyet**, 18 Mayıs 1969, Nr. 7715, s. 1, 7; “Kanun Teklifini Senato Komisyonu Kabul Etti”, **Ulus**, 18 Mayıs 1969, Nr. 16405, s. 1, 7. Teklifin Cumhuriyet Senatosu'nda izleyeceği süreç şu şekilde olacaktır: *Birinci gün kanun teklifinin tümü üzerindeki görüşmeler bittikten sonra Başkan, maddelere geçilmesini oya koyacaktır. Bu oylamada Senato'nun üçte iki çoğunluğunu, yani 122 senatörün “kabul” oyu vermesi gerekmektedir. Eğer bu çoğunluk sağlanmazsa kanun, maddelere geçilmeden reddedilmiş olacaktır. Senato'da üçte iki çoğunluğu alamayıp reddedilen bir anayasa tadili teklifinin tekrar Millet Meclisi'ne gelmesi söz konusu değildir. Böylece teklif kanunlaşmayacaktır. Eğer Senato'da maddelere geçilme oylamasında üçte iki çoğunluk sağlarsa ve maddelerin müzakeresinde meclis metni üzerinde değişiklik yapılırsa, kanun teklifinin Senato'da ikinci kere görüşülmesinden sonra da tümü oylanacak, üçte iki 122 oy şart olarak aranacaktır. Maddelerin oylanmasına, üçte iki çoğunluk şartı yoktur. Senato, kanun maddelerinde değişiklik yapıp oylamada üçte iki 'olumlu' oyla kanunu geçirdiği takdirde maddelerdeki değişiklik tekrar Millet Meclisi'ne gelecektir. Millet Meclisi Senato'nun yaptığı değişikliği ya benimseyecek ya da kendi metninde ısrar edecektir. Millet Meclisi'nde maddeler üzerindeki oylamaları da aynen Senato'daki gibi yapılacaktır. Senato maddelerinin oylaması salt çoğunlukla yapılmışsa meclis de aynı usulü uygulayacak Senato maddelerinin oylamasında da üçte iki çoğunluğu aramışsa mecliste bu oy nisabı uygulanacaktır. 300 milletvekilinin maddeler karşısında olumlu oy vermesi gerekecektir. Bkz.: **Milliyet**, 18 Mayıs 1969, Nr. 7715, s. 7.*

ürünü” olduğunu vurgulayarak ve kendileriyle ilgili bu tarz iddiaların asla doğru olamayacağını belirterek bitirmiştir⁶⁸.

Asker ve siyasetçilerin açıklamalarının birbirini izlediği, ülkede tansiyonun iyice yükseldiği günlerde Anayasa değişikliği ile ilgili olarak henüz görüşlerini açıklamamış olan Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı nedeniyle yayınladığı mesaj gerginliğin artmasına neden olmuştur. Kendisi de asker kökenli olan Cumhurbaşkanı, beyanatıyla siyasiler ile askerler arasında olan anlaşmazlıkta adeta tarafını belli etmiştir. Sunay, mesajında gündemi meşgul eden gelişmeyle ilgili olarak *“Bazı hükümlülerin seçilme yetersizliğinden yoksun bırakılmasına ilişkin Anayasa kuralı belirli bir zümrenin suçları için konulmuş değildir. Bu, genel bir kuraldır. Yüce meclisin itibarını gölgelememek, bu kuralın gayesidir. Bu sebeple, Anayasa’nın tâdilini öngören düşüncelerde isabet yoktur. Anayasamızın esaslarından olan kuvvetler ayrılığının gerektirdiği yetki sınırlarını zorlamamaya ve yeni istinaslar yaratmamaya dikkat edilmelidir. Yargı tasarrufları yerine, genel anlamda ve siyasi nitelikteki tutumların ikame edilmesi ve bunun özellikle Anayasa değişikliği şeklinde düşünülmesi, maksadı aşmak olur”* şeklinde bir açıklama yapmıştır⁶⁹.

⁶⁸ Dilligil, **a.g.e.**, s. 74-75. Bayar’ın bu açıklamaları 18 Mayıs 1969 tarihli gazetelerde de yer almıştır.

Ordunun Bayar’ın açıklamalarından önceden haberdar olduğu, açıklamaların basında yer aldığı gün Bayar’ın mesajını eleştiren ve olumlu bulmayan açıklamalar yapılmasından anlaşılmaktadır. Genelkurmay’da Orgeneral Memduh Tağmaç başkanlığında bütün Kuvvet Komutanlarının katıldığı toplantıda Bayar’ın demecinde *1961 Anayasasının meşruiyetinden bahseden bir cümleye rastlanmadığı*, ayrıca *siyasi hayata girmeyeceği yolunda teminat veren bir cümlenin* de yer almadığı belirtilmiştir. Bkz.: “Genelkurmay Bayar’ın Mesajını Eleştirdi ve Olumlu Bulmadı”, **Milliyet**, 18 Mayıs 1969, Nr. 7715, s. 1. Aynı toplantıda kumandaların kanunun çıkması halinde alttan gelen şiddetli baskıları tutamayacakları sebebiyle toplu bir şekilde istifa etme kararı aldıkları da basında yer almıştır. Bkz.: “Kumandanların Son Sözü: Kanun Çıkarsa İstifa Ederiz”, **Hürriyet**, 18 Mayıs 1969, Nr. 7563, s. 1. ⁶⁹ “Sunay: Anayasa Tadili İsbetsizdir”, **Akşam**, 19 Mayıs 1919, s. 1; “Cumhurbaşkanı Anayasa Değişikliğine Karşı Çıktı”, **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1919, Nr. 16094, s. 1; “19 Mayıs Mesajında Sunay Siyasî Affa Karşı Çıktı”, **Hürriyet**, 19 Mayıs 1919, Nr. 7564, s. 1; “Sunay Affa Karşı Çıkıyor”, **Milliyet**, 19 Mayıs 1969, Nr. 7716, s. 1, 11.

Askerler ve siyasetçiler arasındaki soğukluk 19 Mayıs törenleri esnasında da gözlemlenmiştir. Anıtkabir’de düzenlenen törende, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay CHP Başkanı İsmet İnönü’yü *görmemezlikten gelerek selamlamadan yanından geçerken* Kuvvet Komutanları da İnönü’ye ilgisiz davranmışlardır. Bunun üzerine İnönü de Anıtkabir’deki törenden sonra stadyumdaki törene katılmamıştır. Bkz.: “Cevdet Sunay İnönü’ye Selâm Vermeden Geçti”, **Akşam**, 20 Mayıs 1919, s. 1,7; “Anıtkabir’deki Törende Sunay, İnönü İle Selâm-

Tüm bunlar olurken iktidar cephesinden bir açıklama gelmiyordu. İnönü, basına konuyla ilgili hükümetin ne tavır takındığını anlayamadıkları, günlerdir cevap bekledikleri ancak alamadıkları, memleketi idareden hükümetin sorumlu olduğu, ancak hükümetin bu görevi yerine getirmediği şeklinde demeçler veriyordu. Ayrıca meseleyi, ordu ile hükümet arasında bir mesele olarak gördüklerini, kendilerinin tam kadro olarak Senato'ya gelip oy vereceklerini söyleyerek “*isterlerse gelip bizi Parlâmentodan atsınlar*” şeklinde ifadeleriyle de mesele karşısında kararlılığının altını bir kez daha çiziyordu⁷⁰. İnönü'nün bu beyanlarının basına yansıdığı gün, hükümet cephesinin de günlerdir suskunluğunu bozacak açıklamalar, Başbakan Süleyman Demirel'in basına verdiği demeçle gelmiştir. Demirel, 1961 Anayasası'nda, anayasanın hangi hükümlerinin ne şekilde değiştirileceğinin açıkça yazılı olduğunu belirtmiş, siyasî af konusunda meclise getirilen değişiklik teklifinin bu koşullar altında gerçekleştirildiğinden bahsederek ordunun şu ya da bu şekilde aktif politika içine itilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Demirel sözlerini şu şekilde bitirmiştir: “*Müzakere konusu olan mesele, Senatunun irâdesine kalmıştır. Hal böyle iken Türk Silahlı Kuvvetleri'ni, bir siyasî münakaşanın içine çekme gayretleri milletin rey'i ile meşruiyet kazanmış bulunan Anayasa'da yeri olmayan bir husustur*”⁷¹. Görüldüğü üzere; yürütmenin başı Süleyman Demirel'in beyanata, açık bir şekilde ordudan ve Cumhurbaşkanı'dan gelen ve günlerdir

laşmadı”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1969, Nr. 16095, s. 1, 7; “AnıtKabir’de Yapılan Dünkü Törende Başkan Sunay, İnönü İle Selâmlaşmadı”, **Hürriyet**, 20 Mayıs 1969, Nr. 7565, s. 1, 7; “Sunay İle İnönü Selâmlaşmadı”, **Milliyet**, 20 Mayıs 1969, Nr. 7716, s. 1, 11. Bu hadiseleri değerlendiren Metin Toker göre; komutanlar İsmet Paşa'ya kırgındılar. Ama o da onlara kızgındı. Çünkü İnönü askerlerin bu yaklaşımını şu şekilde değerlendiriyordu: “*Akılları, AP önerisini CHP'nin destekleyeceğini bildirdiğinde mi başlarına gelmişti? Bu öneri yapılırken neredeydiler? Demirel'in Makyaivist taktiklerine ne diye susmuşlardı? Niçin, önerinin asıl sahiplerine karşı çıkmamışlardı da şimdi, onu sadece destekleme kararını verenlere ultiatom çekmeye kalkıyorlardı? AP'ye, önerinin geri alınması için baskı yapsalardı ya...*” Bkz.: Metin Toker, **a.g.e.**, s. 155.

⁷⁰ “İnönü: Hükümet, Hükümetten Başkasını Sorumlu Sayıyor” **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1969, Nr. 16094, s.1, 7; “Hükümetin Tavrı Anlaşılmıyor”, **Ulus**, 19 Mayıs 1969, Nr. 16406, s. 1,7.

⁷¹ “Demirel Af Konusunda Yazılı Demeç Verdi, Mesele Senatunun İradesine Kaldı”, **Milliyet**, 19 Mayıs 1969, Nr. 7716, s. 1, 11; “Meselenin Senato'nun İradesine Kaldığı Belirten Demirel: ‘Ordu Siyasete İtilmemeli’ Dedi”, **Hürriyet**, 19 Mayıs 1969, Nr. 7564, s.1, 9; “Demirel: Ordu Politikaya İtilmemeli”, **Akşam**, 19 Mayıs 1969, s. 1, 6; “Ordu Aktif Politika İçine İtilmemeli”, **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1969, Nr. 16094, s. 1, 7.

kamuoyunda yer edinen tehditlere bir cevap vermekten uzaktır. Bununla birlikte açıklamalarında Demirel de, İsmet İnönü gibi Senato'daki oylama ile ilgili olarak olumlu mesajlar vermektedir. Ancak bu kararlı yaklaşımın oylama zamanı değişeceği görülecektir.

Anayasa değişikliği teklifinin Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulu'nda 20 Mayıs 1969 günü görüşülmesi kararlaştırılmıştı. Ancak toplantı öncesi o günün sabahında önemli bir görüşme daha gerçekleşmiş, Başbakan Süleyman Demirel, Cumhurbaşkanı Sunay'ın çağrısı üzerine Köşk'e çıkmıştır. Basına yansımayan görüşme ile ilgili olarak Süleyman Demirel sonradan şu açıklamaları yapmıştır: *“Sunay bana dedi ki iki gündür uyuyamıyorum. Bak gözlerime kan çanağı gibi. Genelkurmay karargâhı fevkalade ayakta. Memduh Tağmaç geldi ‘Altımı zaptedemiyorum’ dedi. Ben tabii şunu yapabiliirdim: ‘Biz bu kanunu çıkaracağız’. Ondan sonra ya bir şey olur, ya bir şey olmazdı. Bir şey olmayabilirdi. Ama o riski almadım. Açık söyleyeyim almadım. Çünkü bu, önümde sekiz sene evvel idam edilmiş bir Başbakan ve bakanlar ve çözmeye çalıştığım çok büyük bir olay var. Parlamento'ya yeniden güç kazandıracam. Parlamento'yu yeniden bir takım güçlerle karşı karşıya bırakmak yerine bu işin sindire sindire götürülmesine taraftar oldum”*. Devletin en üst mevkiindeki Cumhurbaşkanı, bir Başbakan'a, askerinin ihtilal yapacağını haber veriyordu⁷².

Demirel, Sunay ile görüşmesinin ardından hemen Başbakanlığa giderek hükümeti toplantıya çağırması ve bakanların da görüşlerini almak istemiştir. Toplantıda söz alan Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ve İçişleri Bakanı Faruk Sükan *“Ortalık fevkalade rahatsız”*, *“İhtilal olur”* şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Bunun üzerine Demirel kendisinde hâsıl olan düşünceyi de şu şekilde açıklamıştır. *“Şimdi biz hükümetiz. Ordunun başındaki Genelkurmay Başkanı ‘Altımı tutamıyorum’ diyor; Cumhurbaşkanı ‘Allah aşkına etmeyin, eylemeyin, memleket fenalığa gidiyor’ diyor. Bu durumda Türkiye'nin bütün sorumluluğunu taşıyan adam ne yapacak? O benim. Ben ne yapacağım? ‘Koyver gitsin’ diyeceğim. 15 dakika sonra*

⁷² Süleyman Demirel'in açıklamaları için bkz. Mehmet Ali Birand, **12 Mart Belgeseli**, 7. Bölüm, <https://www.youtube.com/watch?v=KsYnMkM-HA4>, (Erişim tarihi ve saati: 18.05.2017, 12:01). Ayrıca bkz.: Birand vd., **a.g.e.**, s. 160-161 (Belgeselin kitap haline getirilmiş şeklinde eksik ifadeler bulunmaktadır).

çıkacak kanun, o zaman ülke ya ihtilale gidecek veyahut başka türlü huzursuzluklara gidecek."⁷³

Görüldüğü üzere; Senato müzakereleri öncesi Başbakan Demirel ve AP Hükümeti kanununun geçirilmemesi konusunda karar almıştır. Bununla birlikte saat 15.00'te Senato görüşmeleri başlamıştır⁷⁴. Gündemin son maddesi olan kanun teklifinin birinci sıraya alınması için Kontenjan Senatörü Zerrin Tüzün bir önerge vermiştir. Bu önerge, AP'li Senato Başkan Vekili Lütfü Tokoğlu tarafından öncelik talebinin ancak hükümet veya komisyonun yapma hakkına sahip olduğu gerekçesiyle işleme konulmamıştır. Bununla birlikte Anayasa değişikliğini öngören kanun teklifinin müzakerelerinin bir gün sonra yapılması kararlaştırılmıştır⁷⁵.

Görüşmelerin AP'li senatörlerin çabalarıyla bir gün sonraya ertelenmesi deneyimli siyaset adamı İnönü'nün de iktidar partisi kandaında korku ve endişenin hâkim olduğunu sezmesine ve ayrıca ordunun da Anayasa'nın değiştirilmemesi konusunda günlerdir siyasîlere meydan okuyan tavrının geri dönüşü olmayacak bir noktaya geldiğini anlamasına neden olmuştur. Tam bu noktada İnönü, 21 Mayıs gecesi saat 01.30'da meselenin bir diğer muhatabı Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a bir mektup göndermiştir (Mektubu da 21 Mayıs tarihli gazetelerde yayımlanmıştır). Aslında mektup orduya önemli mesajlar göndermektedir. Mektubunda özetle şunları söylemektedir: CHP'nin Anayasa değişikliği teklifini desteklemekten vazgeçmesi yönünde askerî kanat ve Cumhurbaşkanı nezdinde yoğun uyarı ve baskılara maruz kaldıklarını belirten İnönü, teklifin Senato'dan ge-

⁷³ Süleyman Demirel'in açıklamaları için Bkz. Mehmet Ali Birand, **12 Mart Belgeseli**, 7. Bölüm, <https://www.youtube.com/watch?v=KsYnMkM-HA4>, (Erişim tarihi ve saati: 18.05.2017, 12:01). Ayrıca Bkz.: Mehmet Ali Birand vd., **a.g.e.**, s. 160-161.

⁷⁴ Görüşmenin başlamasından saatlerce evvel gerek dinleyici locaları, gerek toplantı salonu tıklım tıklım dolmuştur. Oturacak yer kalmadığı için, yüzlerce milletvekili ve kimi bakanlar görüşmeyi ayakta izlemiştir. Eski Başbakan Adnan Menderes'in oğlu AP milletvekili Yüksel Menderes, CHP lideri İsmet İnönü ve CHP ve AP'li vekillerin çoğu Senato görüşmelerini izlemek için hazır bulunmuştur. Başbakan Süleyman Demirel ise katılmamıştır. Bkz.: Turhan Dilligil, **a.g.e.**, s.82-83.

⁷⁵ **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)**, Toplantı Yılı: 8, Cilt: 53, 64. Birleşim, 20 Mayıs 1969, s. 507-515; "Af Görüşmesi Geri Kalıyor", **Milliyet**, 21 Mayıs 1969, Nr. 7718, s. 1, 11; "Anayasa Tadilatı Senato'da Engellendi", **Akşam**, 21 Mayıs 1969, s. 1, 7; "AP'liler Siyasî Hakların Görüşülmesine Mani Oldular", **Ulus**, 21 Mayıs 1969, Nr. 16408, s. 1; "Senato Dün Siyasî Haklar Konusunu Görüştü, Kararı Bugün Verilecek", **Zafer**, 21 Mayıs 1969, Nr. 1992, s. 1.

çirilmemesi sorumluluğunun sadece CHP'ye yüklenmemesi gerektiğinin altını çizmektedir. Çünkü İnönü'ye göre; meselenin sorumluluğunu taşıyan asıl kesim hükümettir. Ayrıca eski DP'lilerin siyasi affi meselesi AP tarafından çok uzun süredir istismar edilmektedir. Ama bu durum karşısında hiçbir zaman bir tutum takınmayan ordu, 1961 Anayasa'sına hiçbir zarar getirmesi söz konusu olmayan bu değişikliği engellemekle siyasal istismarları devam ettirmek yolunu açacaktır. İnönü mektubunda “Eğer, bize ulaştırılan haber ve telkinlerdeki tehlikeler gerçekleşir ise, bunun sorumlusu en başta, teklif sahibi bulunan iktidar partisinin Genel Başkanı durumundaki Sayın Başbakan” demektedir; ayrıca Cumhurbaşkanı, Başbakan, Genelkurmay Başkanı ve Yüksek Komutanların görüş ve açıklamalarındaki çelişkilerin kamuoyunda bir açıklık yaratmadığını eklemektedir. Bu durum karşısında CHP Senato'da kendi tutumunda haklı olarak ısrar edecektir. Ayrıca Başbakan da son açıklamaları ile meselenin Senato iradesine kaldığını söylemiştir. İnönü'nün son sözleri ise “*Ordumuzun, Anayasa bütünlüğünü asla zedelemeyen bir Anayasa değişikliğini bahane edip, Anayasayı tümüyle reddeden bir davranış içine girmesine asla ihtimal vermediğimi de bu vesile ile belirtmek isterim.*” şeklindedir⁷⁶.

Görüldüğü üzere; İnönü, tehlikeyi sezip keskin tavrını yumuşatma yolunu tercih etmiştir. Orduya meselenin asıl muhatabının kendisi ve partisi olmadığını, bir tehlike halinde suçlamalara maruz kalmalarının yanlışlığını anlatmak istemiştir. Ayrıca mektubun son kısmında da görüldüğü üzere; askerî ve siyasi kesimlerin açıklamalarında bir netlik oluşsaydı, kendisinin ve partisinin de buna göre bir tutum takınabileceğini sezdirmekte, orduya da anayasayı tümüyle reddeden yani askerî bir müdahale seçeneğinden vazgeçmesini salık vermektedir. İnönü'nün ordu tarafından bir harekât gerçekleştirilebileceği yönündeki sezgileri doğruluk payı taşımaktadır. CIA'nın 19 Mayıs 1969 tarih ve 314/07360-69 numara ile ABD Dışişleri Bakanlığı ve Beyaz Saray Ulusal Güvenlik Konseyi Danışmanlığı'na ulaştırdığı bir raporda; Genelkurmay Başkanı Mehduh Tağmaç liderliğinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 20-21 Mayıs gecesi yönetime el koyacağı haber veriliyordu. Raporda 20 Mayıs günü Senato'nun, eski DP'lilere

⁷⁶ İsmet İnönü, **a.g.e.**, s. 323-325. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a mektubu 21 Mayıs 1969 tarihli gazetelerde de yer almıştır.

siyasî af sağlayan yasayı kabul etmesi halinde ordunun hükümetin yetkilerini alacağı, bu kararın 19 Mayıs tarihinde Genelkurmay'da yapılan gizli bir toplantıda alındığı ve Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın da askerlerin yanında yer aldığı yazılmıştır⁷⁷. Tüm bu bilgiler ışığında; Başbakan Süleyman Demirel'in ve ana muhalefet partisi lideri İsmet İnönü'nün 19 Mayıs tarihine kadar gazetelere yansıyan, kanun değişikliğiyle ilgili kararın senatonun iradesine kaldığı yönünde demeç ve tutumlarındaki değişikliğin nedeni hiç şüphesiz ordunun kesin tavrını öğrenmeleri dolayısıyladır. Yukarıda da aktarıldığı üzere; ordunun tavrını Başbakan Demirel'e 20 Mayıs sabahı Cumhurbaşkanı Sunay söylemiş ve Demirel de kabinesini toplayarak Anayasa değişikliğinin Senato'dan geçirilmemesi üzerine karar almıştır. Yani Demirel'in "*Devletin en üst mevkiindeki Cumhurbaşkanı, bir Başbakan'a, asker in ihtilal yapacağını haber veriyordu*" şeklindeki açıklamalarının doğruluk payı vardır. Ayrıca 20 Mayıs 1969 günü öğleden sonra, Senato görüşmelerinin sürdüğü sırada bir tank taburu da Ankara'ya şehrin içine yerleşmiştir. Taburun 27 Mayıs Bayramı'nın provası için geldiği açıklanmıştır⁷⁸. Ancak Metin Toker, Senato'da bu haberin geniş yankılar uyandırarak ürpertiler yarattığını belirtmektedir⁷⁹.

Tüm bu gelişmeler ışığında, tarih 21 Mayıs'a, yani Senato'da Anayasa değişikliğinin görüşüleceği güne gelmiştir. Görüşme öncesi saat 11.00'de Başbakan Süleyman Demirel AP Senato Grubu'nu toplantıya çağırmıştır. Konuşmasına konunun mühim bir konu olduğunu söyleyerek başlayan Demirel, Senatörlerin kendisini anlayışla karşılayacaklarını ümit ettiğini belirtmiştir. Türkiye'nin çalkantılı bir dönemden geçtiğininin, başka memleketlerde halledilmiş hususların Türkiye'de yeni başladığınının altını çizerek, bir takım yetki ve sorumlulukların açığa kavuşmadığı için bu sıkıntıların yaşandığını belirtmiştir. Elli iki aydır parti olarak memleketin mukadderatından sorumlu olduklarını, bugüne kadar birçok zorluklardan geçerek geldiklerini aktarmış ve "*şimdi bütün mesele bu noktadan ileri gidebilme meselesidir*" demiştir. Beş ay sonra yeni bir seçim olacağı

⁷⁷ Erol Bilbilik, *Açılım Kışkacı*, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2010, 221-222.

⁷⁸ "Bir Tank Taburu 27 Mayıs Provası İçin, Ankara İçine Yerleşti", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1969, Nr. 16096, s. 1; "Tanklar Ankara'da Heyecan Yarattı", *Aksam*, 21 Mayıs 1969, s.1, 7; "27 Mayıs Provası İçin Bir Tank Taburu Ankara'da", *Milliyet*, 21 Mayıs 1969, Nr.7718, s. 1;

⁷⁹ Toker, *a.g.e.*, s. 159.

için öncelikli vazifelerinin seçimlere Türkiye’yi selamete götürmek olduğunu belirtmiştir. Senatörlere huzurunuzda cesaret gösterisi yapacak değilim diyen Demirel, *“Cesaret, hadiselerin içinden çıkabilme maharetidir. Hadiseleri bütün yönleriyle mütalaa edip değerlendirerek meselelerin içinden çıkma imkânımız olur. Aksi halde yanlış karar verebiliriz.”* açıklamalarını yapmıştır. Elli iki aydır Türk Silahlı Kuvvetleri’nin kendi komuta zinciri içerisinde hiçbir zaman siyasetin içinde olmadığını söyleyen Demirel, 1962 ve 1963 yıllarında iki defa silahlı ayaklanma hareketi olduğunu hatırlatarak, kışlaya politika sokan kesimin ise CHP olduğunu ileri sürmüştür. 14 Mayıs akşamından itibaren bazı huzursuzluk haberleri gelmeye başladığını, ancak ordu tarafından hükümete bir muhtıra verilmediğini *“Şöyle yapınız böyle yapınız denmemiştir; biz bazı sıkıntılar içindeyiz. Bunu bilin denmiştir. Huzursuzluklar merciine söylenir. Bu huzursuzluğun izalesi için bir çare bulamadıklarını, parlâmentonun itibarının zedelenmeden bir çare bulunmasını ifade etmişlerdir. Bunu hükümete söylemeyip de kime söyleyeceklerdir? Başka ne yapacaklardır?”* demiştir. Bugüne kadar başarı ile Parlâmentonun itibarını muhafaza ettiklerini, bu hadisenin yasama organı ile hiçbir alakası olmadığını belirterek, kendisinin yedi gündür bu buhranı çözmeye çalıştığını söylemiş ve *“Silâhlı Kuvvetler diyor ki, ben politika içerisine girmek istemiyorum. Ve elli iki aydır politika içine girmedim. Ama bir sıkıntım var. Buna bir çare bulunuz diyor. Haber veriyor. Şayet bir ihtilal niyeti veya iktidar iştahı olsa bunu bahane eder, haber vermez, kanun çıkar gelir el koyar. Bunu böyle yapmamıştır. Merciine gelip yani bana gelip sıkıntısını söylemiştir. Bunun dışında daha ne yapabilirdi? Siyasî hakların iadesini çıkarmak vazifemiz de, orduyu rencide ettirmemek vazifemiz değil mi? Bu da vazifemizdir.”* demiştir. Demirel’in son sözleri ise *“Buhranlar nutuk çekmek, beyanatlar vermek suretiyle çözümlenemez. Kanun çıkarmakla bir ihtilâlin tasfiye edildiği ne zaman görülmüştür. En iyi tedavi şekli zamandır. Kanun çıkarmak kadar, memleketi huzur içinde tutmak da aslî vazifemizdir. Cumhurbaşkanımızın beyanlarıyla yeni bir faktör ortaya çıkmıştır. Size teklif edeceğim husus şerefli bir hal şeklindedir. Bunun üzerinde vicdanlarınızla baş başa kalarak her türlü tesirden uzak karar vermenizi istiyorum. Vereceğiniz her kararı saygı ile karşılıyorum. Memleketin huzur içinde olması, parlâmentonun devam etmesi, AP’nin iktidar olmasından daha mühimdir. Geliniz, mille-*

timizin, halkımızın yüzünü güldürmeye devam edelim. Bu vazifeyi yapacağım. Teklifim şudur: Sayın Cumhurbaşkanımızın ortaya koymuş olduğu yeni faktör ve diğer değiştirme tekliflerini tetkik etmek üzere kanun teklifini Komisyona havale edelim. Seçimlere gidelim vatandaşa hâdiseyi bütün açıklığıyla anlatalım. Yeni gelecek meclis meseleyi ele almak imkânını bulur. Bu suretle hem Millet Meclisi'nin vermiş olduğu oylar boşa gitmez, hem Senatamız zedelenmez, hem de seçimlerde vatandaşlarımızın hakemliği ile ortaya çıkan duruma göre mesele bir neticeye ulaşır.” şeklindedir. Konuşmasının sonunda Demirel, Senatörlere “*günün icapları bakımından*” anayasa değişikliğinin komisyona iade edilmesi yolundaki görüşünü tekrar ederek, bu yapılmadığı takdirde kendisinin Başbakanlıktan istifa edebileceğini de üstü örtülü bir şekilde söylemiştir. AP Senato Grubu, Başbakan'ın bulunduğu bu formülü kabul etmiştir⁸⁰.

Saat 15.00'te başlayan Senato görüşmelerinde, o günkü oturuma başkanlık eden AP'li Senatör Lütfü Tokoğlu anayasa değişikliği ile ilgili kanun teklifinin maddelerinin okunmasını oylamaya sunmuş ve kabul edilmiştir. Ancak sonrasında kanun teklifi maddelerinin oylamasına geçilmeden önce AP Çanakkale Senatörü Nihat Altan bir önerge vererek, kanun teklifinin Cumhuriyet Senatosu Anayasa ve Adalet Komisyonuna iadesini istemiştir. Gerekçe olarak da teklifin Millet Meclisi'ne ilk sunulduğu şeklinin çok kısıtlı bir zümreyi kapsadığı ve gerçekten topluma bir huzur getireceği halde, Millet Meclisi, Anayasa Komisyonu'nun, teklifi genişlettiği ve değiştirerek meclise sunduğu ve bu şekilde Millet Meclisi'nden geçen teklifin Senato huzuruna geldiğini söylemiştir. Altan, Senato'ya getirilen teklifin çok geniş ve demokratik düzeni bozucu olan mahkûmları da kapsadığını öne sürmüştür. Bu nedenle incelenmesi için komisyona

⁸⁰ “Demirel AP Senato Grubunda Ağırlığını Koydu”, *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1969, Nr. 16097, s.1, 7; “Demirel: İstifa Edebilirim”, *Akşam*, 22 Mayıs 1969, s. 1, 7; “Demirel ‘İstifa Ederim’ Deyince Senatörler Ricat Etti”, *Hürriyet*, 22 Mayıs 1969, Nr. 7567, s. 1, 7; “Aksi Halde Çekilirim”, *Milliyet*, 22 Mayıs 1969, Nr. 7719, s. 1, 11. Metin Toker, AP Senato Grubu'nun Demirel'in bu önerisini 4'e karşı 82 oyla kabul ettiğini söylemektedir. Bkz.: Toker, *a.g.e.*, s. 161.

Süleyman Demirel çok sonraları, 1969 yılında yaşanan hadiseleri açıklamak için kaleme aldığı eserde anayasa değişikliği kanun teklifini 21 Mayıs 1969 tarihinde Cumhuriyet Senatosu'nun kanunlaştırılmamasını “...*Gerek Cumhurbaşkanı gerek Genel Kurmay Başkanı birtakım rahatsızlıkları hükümete açıkça duyurmuşlardır. ... 21 Mayıs 1969'da kanunlaşamayışının sebebi de budur. Kim olsa, başka bir şey yapamazdı*” şeklinde açıklamıştır. Bkz.: Demirel, *a.g.e.*, s. 13.

iadesini istemiştir. Tokoğlu'nun oylamaya sunduğu bu önerge, yani kanun teklifinin komisyona geri verilmesi, 63 ret oyuna karşılık 83 oyla kabul edilmiştir⁸¹. Bu durum, Metin Toker'in de belirttiği gibi, *“siyasal hakların ‘bir başka bahara’ yani 1969 seçimlerinden sonrasına kalması demektir”*⁸². Çünkü yaklaşan seçimler nedeniyle Millet Meclisi ve Senato çalışmalarının tatil edilmesi kararlaştırılmıştır.

Bunalım sona ermiş görünmesine rağmen, çalkantı sürüp gitmiştir. Süleyman Demirel'in önerdiği üzere; AP, 12 Ekim 1969 seçimleri öncesi olanları halka anlatmaya çalışmıştır⁸³. Bir önceki genel seçim oranla bir miktar oy kaybetmesine rağmen, AP, 1969 seçimlerinde de tek başına iktidara gelmiştir. Sonrasında Senato gündeminde bulunan bu kanun teklifi 6 Kasım 1969 tarihinde müzakere edilerek 127 kabul 23 ret oyu ile kabul edilerek kanunlaşmıştır⁸⁴. Daha sonra Türkiye İşçi Partisi, Siyasal Hakların İadesi Kanunu'nun iptali hakkında Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuştur. Anayasa Mahkemesi de 16 Haziran 1970 tarihinde kanunu iptal eden kararı almıştır. 1974 Martında Süleyman Demirel ve 214 arkadaşının Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 68. maddesinin değiştirilmesi ve geçici 11. maddesinin de yürürlükten kaldırılması doğrultusunda meclise sundukları Anayasa değişikliği önce Millet Meclisi'nde sonra da Cumhuriyet Senatosu'nda müzakere edilerek 9 Nisan 1974 tarihinde yeniden kanunlaşmıştır⁸⁵

Sonuç

27 Mayıs 1960'tan tam dokuz yıl sonra ve yine Mayıs ayına rastlayan günlerde Türk demokrasisi yeni bir askerî müdahale tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Aslında bu tehlike 27 Mayıs'ın bir uzantısı, onun yarattığı politik ortamın bir sonucudur. Nitekim tehlike, 27 Mayıs akabinde oluşturulan anayasal düzenin bozulacağı savıyla ya-

⁸¹ **CSTD**, Toplantı Yılı: 8, Cilt: 53, 65. Birleşim, 21 Mayıs 1969, s. 519-523.

22 Mayıs tarihli gazeteler ise gelişmeleri tüm ayrıntılarıyla aktararak hadiseyi şu başlıklarla okurlarına paylaşıyordu: “AP, Affa ‘Hayır’ Dedi”, **Akşam**; “Ve Af Seçimden Sonraya Kaldı”, **Cumhuriyet**; “Siyasî Af Kanunu Komisyona İade Edildi, Bu İş Burada Biter”, **Hürriyet**; “AP Senato Grubu Formülü Buldu ... Ve Af Komisyona İade Edildi”, **Milliyet**; “AP, Affa ‘Hayır’ Dedi”, **Ulus**; “Siyasî Hak Teklifi Geri Alındı”, **Zafer**.

⁸² Toker, **a.g.e.**, s. 161.

⁸³ Arcayürek, **a.g.e.**, s. 311.

⁸⁴ **CSTD**, Toplantı Yılı: 9, Cilt: 54, 3. Birleşim, 6 Kasım 1969, s. 121-133.

⁸⁵ Demirel, **a.g.e.**, s. 14-16.

ratılmıştır. Kamuoyunu günlerce meşgul eden, hükümet, diğer siyasî aktörler ve Türk Silahlı Kuvvetleri arasında yaşanan gerginlik tam olarak ne şekilde adlandırılabilir ve nasıl değerlendirilebilir? Her şeyden önce seçimle oluşturulan bir meclisin iradesiyle kabul edilen kanunun çıkartılmaması için baskı yapılmıştır. Bu yönüyle sivil siyasete bir müdahale söz konusudur. Hadise, ordunun 14-21 Mayıs tarihleri arasında Türk siyasetinde belirleyici olmak istemesi olarak değerlendirilebilir. Hatta 27 Mayıs sonrası Türk siyasetindeki yerinin bir kez daha tasdik edilmesidir.

Başbakan Süleyman Demirel, hükümete bir muhtıra verilmediğini belirtmektedir. Bu bir yönüyle doğruluk payı taşımaktadır. Siyaset biliminde kavramsallaştırılan ve daha sonra Türk siyasî tarihinde 12 Mart 1971’de de bir örneğinin görüleceği üzere, Türk Silahlı Kuvvetleri ne TRT radyoları aracılığıyla bir muhtıra metni yayınlamış ne de yazılı bir metni hükümete ulaştırmıştır⁸⁶. Bu bağlamda düşünüldüğünde ordunun sivil yönetime müdahalede bulunma şekli muhtıra özelliğini taşımamaktadır. Meseleyi bir diğer yönüyle ele aldığımızda ise ordu, hükümete –ki sadece hükümete değil anayasa değişikliğini destekleyen tüm siyasî kesime- kanımızca “*sözlü muhtıra*” olarak adlandırabileceğimiz bir müdahalede bulunmuştur. Anayasa değişikliği ile ilgili görüşlerini, kimi zaman yaptığı toplantıların içeriğini kamuoyuyla paylaşarak ilgililere aktarmış, kimi zaman da bizzat Başbakan, Meclis Başkanı, Savunma Bakanı ve muhalefet partisi mensuplarına sözlü olarak iletmıştır. Bunun en açık örneği, 20 Mayıs günü gerçekleşen hadisedir. Anayasa değişikliğinin Senato’da görüşülmesi öncesinde TSK’nın uyarıları Cumhurbaşkanı üzerinden Başbakan Süleyman Demirel’e ulaştırılmış ve hükümet de kanun teklifinin Senato’dan geçirilmemesi yönündeki tavrını ordudan gelen bu çok ciddi baskı üzerine almıştır.

Ordunun yüksek kademesinin, sivil siyasete müdahalede bulunurken kullandığı en önemli argüman ise; alt kademelerden gelen bas-

⁸⁶ Ancak basına yansıyan bilgilerde; Genelkurmay Başkanlığı tarafından kendi bünyesindeki en küçük birliklere kadar ulaştırılan 15 Mayıs tarihli günlük emir metninde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Anayasa değişikliğine karşı olduğu, doğacak ihtilaflardan mesuliyet kabul etmeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca bu bildirin Cumhurbaşkanı Sunay ve Başbakan Süleyman Demirel’e bir muhtıra halinde sunulduğu ve diğer ilgililere de duyurulduğu açıklanmıştır. Araştırmamızda ne askerî birliklere gönderilen ne de hükümete ve diğer siyasilere ulaştırılan metne ulaşamamıştır.

kıların böyle bir yaklaşım sergilemelerine neden olduğudur. Araştırmalarımız sonucunda dipten gelen böyle bir baskının olduğunu gösteren en ufak bir ipucu bulunamamıştır. Ayrıca 1960'ların ortalarından itibaren ordu kendi içerisinde hiyerarşiyi tekrardan sağlamıştır. Komutanların böyle bir tehlikeye işaret etmelerindeki en önemli dayanak, 1962 ve 1963 yıllarında Talat Aydemir önderliğinde ordu içerisinde bir hizbin parlamentonun faaliyetine son vermek için kalkışma hareketlerinde bulunmasıdır. Ayrıca 27 Mayıs müdahalesinin de alt rütbeli subayların bir hareketi olduğu düşünüldüğünde siyasîlerin zihninde hala canlılığını koruyan bu hadiseler kullanılmak istenmiş ve başarılı da olunmuştur.

Demokrat Parti'ye mensup kişilerin siyasî yasaklarının kaldırılmasına Türk Silahlı Kuvvetleri neden bu kadar karşı çıkmıştır? Üst rütbeli subay kanadından gelen açıklamalar, değişikliğin 27 Mayıs İhtilali'nin ve 1961 Anayasası'nın ruhuna aykırı olacağı savıyla desteklenmiştir. Gerçekten böyle bir durum söz konusu mudur? Eğer bu şekilde bir tehlike var ise, başta Celal Bayar olmak üzere DP'lilerin tutukluluk hallerinin sona erdirilmesine neden ses çıkartılmamıştır? Komutanların, siyasî hakların iadesini tehlike olarak algılaması iki şekilde değerlendirilebilir. Birincisi Celal Bayar ve eski DP'lilerin siyasete dönmesi sivil siyasetin elini güçlendirecektir. Bu durumda ordunun siyasete yön verebilme gücü kırılacaktır. İkincisi ise ordu ile AP arasındaki mutabakat bozulacaktır. Yani AP çatısı içerisinde mecliste DP'lilerin -büyük bir olasılıkla iktidar partisi içerisinde- yer alması AP'nin kontrol edilmesini zorlaştıracaktır. Dolayısıyla her iki durumda da askerin siyasî alandaki hâkimiyet ve nüfuzu gerileyecektir. Komutanların endişesi, AP'nin DP gibi her yönüyle muktedir bir siyasî güç haline gelmesi, Demirel gibi ordu ile uzlaşma tavrında olan birinin yerine AP'nin başına aksi tutum sergileyebilecek bir başka ismin geçmesidir. Bunun için en kuvvetli ihtimal DP'nin kuruluşunu da yapmış Celal Bayar'dır. Zaten basına yansıyan bilgiler ışığında komutanların, Celal Bayar'dan, siyasete girmeyeceğine dair teminat bekledikleri anlaşılmaktadır.

DP'lilerin siyasî yasaklarının kaldırılmasının, AP ve Süleyman Demirel'in seçmen nezdinde siyaset gereği kullandıkları bir malzeme olduğu bir gerçektir. Ancak bunu, AP'nin 1968'teki kongresinde muhaliflerin Demirel'e istemeyerek kabul ettirdikleri de bir

diğer gerçektir. Her ne kadar DP'lilerin siyasete tekrar geri dönmesi Demirel ve ekibinin işine gelmese de parti olarak alınan kararın arkasında durmak ve kamuoyunda müdafaasını yapmak Demirel'in sorumluluğunda kalmıştır. Ve hükümetin başı Süleyman Demirel ordunun darbe tehdidiyle karşı karşıya kaldığında bu sorumluluğu daha fazla taşıyamamıştır. Demirel'in 21 Mayıs tarihinde AP'li Senatörlere yaptığı konuşma baştan sona incelendiğinde, söylediklerinin demokratik bir rejimle hiçbir şekilde bağdaşmaz bir yaklaşımın ürünü olduğu görülmektedir. Demirel de konuşmasının başında durumunun böyle göründüğünü belirtmektedir.

Bir de meselenin diğer siyasîler boyutu vardır. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay kendisinin de asker kökenli olması nedeniyle sivil-ordu çatışmasında tercihini ordudan yana kullanmıştır. Asker kökenli olmanın siyaset üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Bunun yanında siyasî kimliğin hala başat bir rol almaktan uzak olduğunun da bir delilidir. Bununla birlikte 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı nedeniyle yayınladığı mesaj ise kamplaşmanın artmasını sağlamış ve askeriye'nin de tavrını netleştirmesini hızlandırmıştır. Ana muhalefet partisi CHP ve onun lideri İnönü açısından konuya bakıldığında ise şu tespitler yapılabilir. Parti gündeminde olmayan ve hatta birçok CHP'linin de karşı çıktığı eski DP'lilerin siyasî haklarının iadesi meselesi kurt siyasetçi İnönü'nün siyasî bir planı şeklinde gelişmiştir. Yaklaşan seçim dolayısıyla iktidar partisi AP'nin seçim malzemesi olarak kullanacağı bir kozu elinden almak, sağ seçmen gözünde iyi bir profil sergilemek ve son olarak da eski DP'lilerin AP içerisinde yer almasıyla parti içerisinde ikilik yaratmak gibi gerçekleşmesi halinde çok boyutlu bir kazanç sağlayacak bir adım atan İnönü, işin askeriye'den gelecek tepkiler boyutunu düşünmemiştir. Ve meseleye ordu müdahil olunca da sorumluluğu tümüyle hükümetin omuzlarına bırakan bir açıklama yaparak işin içinden çıkmaya çalışmıştır. Yukarıda da basına yansıyan gelişmeler bağlamında görülmektedir ki İsmet İnönü, AP ve Demirel'e göre siyasî hakların iadesinde daha hevesli bir yaklaşım içerisindeydi. Celal Bayar ile görüşmelerde bulunması bunu göstermektedir. Ancak tehlikenin gerçekleşme ihtimalini hissedince Demirel gibi İnönü de üzerine düşen sorumluluktan kaçan bir tavır sergilemiştir. Demirel ve İnönü'nün açıklamaları incelendiğinde ordunun siyasete müdaha-

lesi söz konusu olduğunda ortak bir tavır alamadıkları hatta birbirlerini suçladıkları görülmektedir. Bu yaklaşım tarzının, 27 Mayıs'tan sonra Türk siyasetçilerinin Türk siyasetine bir mirası olarak değerlendirilmesi mümkün olduğu gibi; ordunun da siyasete daha kolay müdahalede bulunabilmesine yol açtığı tespit edilmiştir. Böylelikle ordu siyasette birinci unsur olarak yerini alırken askerin siyasî pozisyonu içselleştirilmiş, siyasî kanat da ikincil bir konum elde etmiş ve ancak askerin gölgesinde birbiriyle rekabet edebilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Resmi Yayınlar

Millet Meclisi Tutanak Dergisi⁸⁷

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi⁸⁸

2. Kitaplar

Ahmad, Feroz: **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, 4. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

_____ : **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 11. Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2012.

_____ : **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Çev. Ahmet Fethi, 5. Baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 2015.

Akın, Rıdvan: **Türk Siyasal Tarihi 1908-2000**, 2. Basım, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012.

Arcayürek, Cüneyt: **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971**, 2. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985.

Bayar, Celal: **Kayseri Cezaevi Günlüğü**, Haz: Yücel A. Demirel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Bilbilik, Erol: **Açılım Kısıkcı**, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2010.

Bilgiç, Saadettin: **Hatıralar**, 2. Baskı, Ankara, Boğaziçi Yayınları, 2002.

⁸⁷ Yararlanılan Meclis Zabıtlarının cilt, tarih ve sayfa numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

⁸⁸ Yararlanılan Senato Zabıtlarının cilt, tarih ve sayfa numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Birand, Mehmet Ali vd.: **12 Mart İhtilalin Peңçesinde Demokrasi**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1994.

Bozbeyli, Ferruh: **Alaca Siyaset (Siyasî Hikayeler)**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2000.

Dağı, İhsan; Uğur, Fatih (Haz.): **Yalnız Demokrat-Ferruh Bozbeyli Kitabı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.

Demirci Gürler, Filiz: **Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay: Adalet Partisi**, Ankara, TODAİE Yayınları, 2003.

Demirel, Süleyman: **Bir İhtilâl Tasarrufu Nasıl Çözöldü?**, Ankara, Doğru Yol Partisi Basın ve Propaganda Başkanlığı, 1989.

Dilligil, Turhan: **Bayar-İnönü Yakınlaşması**, Ankara, Adalet Yayınları, 1969.

Erkanlı, Orhan: **Askerî Demokrasi 1960-1980**, İstanbul, Güneş Yayınları, 1987.

Eroğul, Cem: "Çok Partili Düzenin Kuruluşu", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Der: İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, 3. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 1998.

Heper, Metin: **Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, Çev: Kadriye Göksel, İstanbul, Doğan Kitap Yayıncılık, 2011.

İnönü, İsmet: **Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1968-1970**, Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004.

Jacoby, Tim: **Sosyal İktidar ve Türk Devleti**, Çev: Devrim Evcı, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2010.

Karatepe, Şükrü: **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme**, 2. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.

Karpat, Kemal H.: **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.

_____ : **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, 4. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.

Kaynar, Mete Kaan (Der.): **Cumhuriyet Dönemi Siyasî Partileri**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007

Kili, Suna: **Türk Anayasaları**, 2. Basım, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1982.

Kongar, Emre: **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1976.

Özdağ, Ümit: **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997.

Sakallıoğlu, Ümit C.: **AP-Ordu İlişkileri, Bir İkilemin Anatomisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.

Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 8. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002

Token, Metin: **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993.

Yetkin, Çetin: **Türkiye'de Askerî Darbeler ve Amerika**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1995.

Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 21. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

3. Makaleler

Çitçi, Oya: "Ordu-Siyaset İlişkileri: 1920-1938", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 39, Sayı: 4, Aralık 2006, s. 17-44.

Sunay, Cengiz: "Türk Siyasetinde 27 Mayıs Darbesi ve Sonrası", **"Demokrasi Platformu"**, Demokrat Parti ve Menderes Özel Sayısı 2, Cilt: 5, Sayı: 18, 2009, s. 23-61.

Yalansız, Nedim: "27 Mayıs Darbesi Sonrası Celal Bayar ve Eski Demokrat Partililerin Türk Siyasî Hayatına Etkileri", **Turkish Studies**, Volume: 7/3, Summer 2012, s. 2585-2598.

4. Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Ulus

Zafer

5. İnternet Kaynakları

Birand, Mehmet Ali: **12 Mart Belgeseli**, 7. Bölüm, <https://www.youtube.com/watch?v=KsYnMkM-HA4>, (Erişim tarihi ve saati: 18.05.2017, 12:01).